

ARCHEION

CVI

PERIODICAL DEVOTED TO ARCHIVAL QUESTIONS
ORGAN OF THE POLISH
STATE ARCHIVES HEAD OFFICE

*

REVUE D'ARCHIVES
PUBLIÉE PAR LA DIRECTION GÉNÉRALE
DES ARCHIVES D'ÉTAT EN POLOGNE

*

ЖУРНАЛ ГЕНЕРАЛЬНОЙ ДИРЕКЦИИ
ГОСУДАРСТВЕННЫХ АРХИВОВ В ПОЛЬШЕ
ПОСВЯЩЕННЫЙ ВОПРОСАМ АРХИВОВЕДЕНИЯ

PATRICIA KENNEDY GRIMSTED
(Cambridge, MA)

DWUKROTNIE ZRABOWANE I NADAL Z DAŁA OD OJCZYZNY. LOSY TRZECH BIBLIOTEK SŁOWIAŃSKICH PRZEJĘTYCH PRZEZ NAZYSTÓW W PARYŻU¹

Jesienią 1991 r. po raz pierwszy ujawniono, że ponad 7 km bieżących akt — źródeł francuskich — przechowywanych jest wraz z innymi „zdobycznymi” zbiorami zagranicznymi w ściśle tajnym „Archiwum Specjalnym” — CGOA (Central’nyj gosudarstvennyj osobyj arkhiv) w Moskwie. Akta te, spłądrowane najpierw przez nazistów, pod koniec wojny stały się obiektem podobnych działań ze strony Sowietów². Dziesięć lat później większość archiwów francuskiej provenien-

¹ Prezentowany tekst jest zaktualizowaną wersją artykułu zamieszczonego w wydawnictwie „Solanus”, t. 16, 2002, s. 39–76, przygotowaną na podstawie nowych danych uzyskanych w Warszawie w maju 2003 r. Wydawca „Solanusa” wyraził zgodę na przetłumaczenie na język polski wspomnianego tekstu. Pragnę podziękować Pani Hannie Łaskarzewskiej z Biblioteki Narodowej za okazaną mi pomoc w odnalezieniu informacji uzupełniających. Patrz także jej opublikowane sprawozdanie *Co nam obca przemoc wzięła. Polskie księgozbiory pomiędzy Paryżem, Moskwą i Woroneżem* [w:] „Biuletyn Informacyjny Biblioteki Narodowej”, 2003, nr 2, które zwraca uwagę na moje ustalenia opisane w artykule w „Solanusie” oraz na jej nowe znaleziska w Warszawie. Wcześniejsza wersja tego artykułu była przedstawiona 3 X 2001 r. w formie wykładu w Institut des Études Slaves w Paryżu. Szereg podstawowych danych pochodzi z mojej książki *Trophies of War and Empire: the Archival Heritage of Ukraine, World War II and the International Politics of Restitution* (Cambridge, MA, 2001) rozprawdanej przez Harvard University Press for the Ukrainian Research Institute). Pełna bibliografia moich publikacji, dotyczących przemieszczonych dóbr kultury (niektóre z linkami do pełnych tekstów), jest dostępna na stronie internetowej International Institute of Social History (IISH/IISG) (Amsterdam): <http://www.iisg.nl/archivesinrussia/bibliography.html>. Patrz też mój artykuł *Russia’s Trophy Archives: Still Prisoners of World War II?* przedstawiający aktualne zagadnienia dotyczące restytucji rosyjskich, wydany przez Open Society Archive (Central European University), Budapest 2002 — wraz z wersją elektroniczną: <http://www.osa.ceu.hu/publications/RussianTrophyArchives.html>.

² Patrz: wywiad przeprowadzony przez Evgenija Kuz’mina ze mną, „Literaturnaja gazeta”, nr 39 (2 X 2001), s. 13. W tydzień po ukazaniu się tego wywiadu Anatolij Prokopenko, dyrektor CGOA, potwierdził ustalenia „dobrze znanego szpiega archiwalnego Grimsted” w wywiadzie udzielonym Elli Maksimovej *Arkhivy Francuzskoj razvedki skryvali na Leningradskom shosse*, „Izvestija”, nr 240 (9 X 1991). Nie zezwolono mi na korzystanie z archiwum przez następne dwa lata. Rok wcześniej Maksimova ujawniła informację o źródłach nazistowskich przechowywanych w CGOA, ale nie zdawała sobie sprawy z posiadania przezeń zbiorów pochodzących z zagranicy. Patrz: Maksimova, *Pjat’ dnei w Osobom Arkhivie*, „Izvestija”, nr 49–53 (18–22 II 1990). Patrz także: A. Prokopenko, *Dom osobogo naznachenija (Otkryt’e arkhivov)*, „Rodina”, 1992, nr 3, s. 50–51.

cji powróciła do Francji, wśród nich rozległe zbiory z kolekcji masoników i judaików — ich ostatnią partię zwrócono jesienią 2000 r., po latach trudnych negocjacji³. Skomplikowane negocjacje i wysokie koszty „wymiany” lub magazynowania przyniosły w rezultacie zwroty archiwaliów z Moskwy do Liechtensteinu (lipiec 1997 r.), Wielkiej Brytanii (lipiec 1998 r.), Holandii (2001 r., 2003 r.) i Belgii (maj 2002 r.). Jedynym przykładem zwrotu zbiorów prywatnych jest odzyskanie przez rodzinę Rothschildów w listopadzie 2001 r. ich archiwum rodzinne powieniencki austriackiej. Inne kraje nadal oczekują na powrót swoich zbiorów. Kilka zespołów powieniencki francuskiej pozostaje nadal w byłym Archiwum Specjalnym, obecnie części Rosyjskiego Państwowego Archiwum Wojskowego – RGVA (Rossijskij gosudarstvennyj woennyj arkhiv), ale większość zbiorów pochodzących z Francji, pozostających w innych archiwach rosyjskich, nie została nawet zidentyfikowana⁴. Dotyczy to również dwukrotnie rabowanych zbiorów bibliotecznych z kolekcji francuskich, które zagrabiono w tym samym czasie, a obecnie rozproszonych na terenie Rosji i Białorusi. Badaniem ich losów możemy zajmować się stosunkowo od niedawna, bo dopiero od upadku Związku Radzieckiego.

W poniższym artykule pragnę prześledzić losy trzech bibliotek słowiańskich z Paryża, które na początku II wojny światowej skonfiskowali naziści, a które następnie zostały ponownie splądrowane i zabrane do Związku Radzieckiego. Wymienione biblioteki stanowią jedynie niewielki procent wielkiego europejskiego dziedzictwa, które uległo rozproszeniu podczas wojny i którego elementy albo „zdobycze” (jak określa się w Rosji) w postaci książek i archiwów, przechowywanych na terenie byłego Związku Radzieckiego i Europy Wschodniej, nie zostały jeszcze zidentyfikowane i zwrócone do swoich przedwojennych siedzib. Nowe odkrycia, dotyczące ich losów, ukazują, w jaki sposób doszło do grabieży wojennych i powojennych, a w konsekwencji do rozproszenia narodowych dóbr

³ Wcześniejsze, częściowe zwroty miały miejsce w 1994 r., ale niebawem wszystkie restytucje dóbr kultury zostały zatrzymane przez Dumę. Patrz: C. Sibille, *Les Archives du ministère de la Guerre récupérées de Russie*, „Gazette des Archives”, 176 (1997), s. 64–77; D. Devaus, *Les Archives de la direction de la Sûreté repatriées de Russie*, tamże, s. 78–86; S. Coeuré, F. Monier and G. Naud, *Le retour de Russie des archives francaises: le cas du fond de la Sûreté*, „Vingtième siècle”, 45 (styczeń–marzec 1995), s. 133–139. Odnośnie powrotu archiwów masońskich patrz: P. Mollier, *Paris–Berlin–Moscou: les archives retrouvées*, „L’Histoire”, nr 256 (lipiec–sierpień 2001), s. 78–81 oraz P. Grimsted (wywiad Pierre’a Molliera), *Les prises de guerre de l’Armée rouge: témoignage de Patricia Kennedy Grimsted*, tamże, s. 84–85. Zwrócone francuskie archiwa rządowe znajdują się na liście zamieszczonej na stronie internetowej: <http://www.archivesnationales.culture.gouv.fr/cac/fr/index.html>.

⁴ Okoliczności przemieszczeń archiwów europejskich na terenie Rosji oraz zagadnienia restytucyjne omawiam w artykułach wymienionych w bibliografii w przypisie 1. Byłe Archiwum Specjalne (obecnie część RGVA) zostało opisane w *Archives of Russia: A Directory and Bibliographic Guide to Holdings in Moscow and St. Petersburg*, edycja ang. wyd. Patricia Kennedy Grimsted, wstęp Vladimir Petrovich Kozlov (Armonk, NY, London, M. E. Sharpe, 2000), t. 1, s. 225–230, z aktualną bibliografią dostępną w bazie danych ArchoBiblioBase na stronie internetowej: <http://www.iisg.nl/abb>.

kultury, a także pomagają wyjaśnić, dlaczego po wojnie tak wiele książek nadal nie powróciło do swoich siedzib. Tragiczny los trzech słowiańskich bibliotek w Paryżu stawia też ważne pytania dotyczące wzajemnych stosunków pomiędzy emigracyjnymi ośrodkami kultury w diasporze a ich ojczyzną oraz statusu prawnego archiwów typu rossika, ukrajinika czy polonika, pozostających poza granicami kraju.

Kolokwium, zorganizowane w styczniu 2001 r. w Paryżu, uczciło 125-lecie istnienia Biblioteki Turgieniewa, którą utworzono z inicjatywy rosyjskiego rewolucjonisty Germana A. Łopatina, przy wsparciu Iwana Turgieniewa oraz kilku liberalnych działaczy przebywających wówczas na emigracji w stolicy Francji. Służyła ona pokoleniom rosyjskich wygnańców osiadłych w Paryżu, w tym również Włodzimierzowi Leninowi przed rewolucjami 1917 r., a później Pawłowi Miliukowowi⁵. Parę miesięcy po niemieckiej inwazji na Francję w 1940 r. cała biblioteka została skonfiskowana i przewieziona do Niemiec. Jej zbiory, po przejęciu w 1945 r. przez stronę radziecką, zostały w części zniszczone, w części zaś rozproszone po całym terytorium byłego ZSRR. Dopiero ostatnio rosyjscy bibliotekarze gotowi są uznać te fakty oraz zidentyfikować książki z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Turgieniewa, które otrzymali po wojnie jako znaczną część ładunku szacowanego na 11 000 000 „zdobyczych” książek przewiezionych do ZSRR. Jednakże w chwili, gdy odbywało się wspomniane kolokwium, zaledwie jedna książka powróciła z Rosji do Paryża.

Biblioteka Ukraińska została utworzona w 1927 r. dla upamiętnienia postaci Semena Petlury, po zorganizowanym w dniu 26 V 1926 r. w Paryżu zamachu na jego życie (wielu podejrzewało współdziałanie władz radzieckich), i pełniła rolę ukraińskiego ośrodka politycznego i kulturalnego w okresie międzywojennym. Siedemdziesiąta rocznica zamachu na Petlurę została uczczona przez władze niepodległej Ukrainy, w przeciwieństwie do poprzedniej epoki, kiedy Petlurę obrzucano oszczerstwami. Biblioteka ta wraz ze swoim archiwum, podobnie jak jej osyjski odpowiednik, została splądrowana — najpierw przez nazistów, a następnie przez Rosjan. Niewielu zdawało sobie sprawę, że część księgozbioru i archiwów biblioteki, zrabowana przez nazistów, pozostawała rozproszona na terenie Moskwy, Mińska i Kijowa⁶. Z byłego ZSRR nic nie zwrócono do Paryża.

⁵ Patrz monografia: P. Grimsted, *The Odyssey of the Turgenev Library from Paris 1940–2002, Books as Victims and Trophies of War* (CD edition, Amsterdam, IISH, 2003, wersja elektroniczna na stronie: <http://www.iisg.nl/>). Patrz też: *Russkaja obshhestvennaja biblioteka imeni I. S. Turgenewa. Sotrudniki-Druz'ja-Pochitateli, sbornik statej* (Paris, 1987).

⁶ Patrz: P. Grimsted, *The Odyssey of the Petliura Library from Paris and the Records of the Ukrainian National Republic during World War II*, „Harvard Ukrainian Studies”, 22 (1998 [2000]), s. 181–208; *Cultures and Nations of Central and Eastern Europe, Essays in Honor of Roman Szporluk*, wyd. Zvi Gitelman i in.; *The Postwar Fate of the Petliura Library and the Records of the Ukrainian Library in Paris*, „HUS”, 21 (1997 [2001]), s. 393–461. Wcześniej autorzy nie znali losu biblioteki w okresie wojennym i powojennym: patrz A. Joukovsky, *The Symon Petliura Ukrainian Library in Paris*,

Bibliotekę Polską, najstarszą i największą z wymienionych, utworzyli w 1838 r. przywódcy Wielkiej Emigracji, w tym m.in. książę Adam Czartoryski, po stłumieniu powstania listopadowego przez władze rosyjskie. Biblioteka została przeniesiona do swojej obecnej siedziby przy Quai d'Orléans w 1853 r. na dziesięć lat przed powstaniem styczniowym, którego klęska spowodowała do stolicy Francji kolejną falę emigrantów i uchodźców. Biblioteka, której księgozbiór stale był wzbogacany rzadkimi książkami i rękopisami, wraz z Muzeum Mickiewicza rozwinęły się jako główne polskie ośrodki kulturalne w Paryżu, przechowujące cenne skarby wygnańców z ojczyzny. Miłośnicy Biblioteki zdołali ewakuować część tych skarbów i katalogów w przededniu inwazji niemieckiej. Jednakże w 1940 r. pozostałe zbiory (ponad 130 000 tomów) zostały zrabowane w całości przez nazistowskich najeźdźców, uprzedzając tym samym podobny los siostrzanych instytucji — rosyjskiej i ukraińskiej⁷. Część zbiorów bibliotecznych, która pod koniec wojny znalazła się na Śląsku, została odzyskana przez władze polskie, a następnie około 45 000 tomów powróciło w 1947 r. z Warszawy do Paryża. Udostępniona ostatnio dokumentacja pokazuje, że znacznie większa część zbiorów została odnaleziona przez Rosjan na terenie Saksonii i przetransportowana do Moskwy. Większość z tych książek „zwrócono” Polsce w 1950 r., jednakże materiały te nadal pozostają w Warszawie. Niemniej Biblioteka Polska jest jedyną z trzech, która odzyskała po wojnie znaczną liczbę książek ze swoich przedwojennych zbiorów (około 1/3).

Identyfikacja proveniencji zbiorów archiwalnych i bibliotecznych, przejętych i przewiezionych po II wojnie światowej do Związku Radzieckiego, jest trudna, ponieważ niemal wszystkie nieniemieckie zrabowane książki i archiwa, oprócz tych z Europy Wschodniej, zostały najpierw przetrzebione przez różne agencje nazistowskie na początku wojny. Zrabowane zdeklarowanym wrogiom politycznym i ideo-

„HUS”, 14, nr 1/2 (czerwiec 1990), s. 218–235 oraz ukraińska wersja: *Ukrains'kyi archeograficzny shcho-richnyk*, n.s., 1 (1992), s. 439–441; pamiętniki byłego dyrektora: Vasył' Mykhal'chuk, *Ukrains'ka biblioteka im. Symona Petliury w Paryżu, Zanyuvannia, rozvytok dial'nist' (1926–1998)*, Kyiv 1999.

⁷ Patrz: F. Puławski, *Biblioteka Polska w Paryżu w latach 1893–1948*, Paryż 1948; oraz zwięzły traktat: I. Gałęzowska, *Bibliothèque Polonaise de Paris 1839–1939*, Paris 1946. Jestem ogromnie wdzięczna Panu Markowi Franczkowskiemu z Paryża za udostępnienie mi źródeł zawierających kilkanaście niepublikowanych sprawozdań Puławskiego. Patrz także: W. Rolbiecki, *Polska stacja naukowa w Paryżu w latach 1939–1978*, [w:] D. Rederowa, B. Jaczewski i W. Rolbiecki, *Polska stacja naukowa w Paryżu w latach 1893–1978*, Wrocław 1982, *Monografie z dziejów nauki i techniki*, t. 126; A. Mężyński, *Biblioteka Polska w Paryżu, zbiory, dzień dzisiejszy*, „Przegląd Biblioteczny”, 1983, nr 1, s. 13–25; E. Markiewicz, *Biblioteka Polska w Paryżu i jej zbiory*, Warszawa, Biblioteka Narodowa 1994/1995; *Przewodnik po zespolach rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu*, oprac. M. Wrede, M. P. Prokop i J. Pezda, Paryż–Warszawa 2000. Serie oddzielnych katalogów zawierają informacje o zbiorach bibliotecznych: *Katalog rękopisów Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu*, t. 1–2, 4–7, Paryż–Warszawa 1936–1996; niepublikowane katalogi o charakterze suplementu są dostępne w Dziale Rękopisów Biblioteki Narodowej w Warszawie.

logicznym nazistowskiego reżimu zostały następnie przejęte przez władze radzieckie pod koniec wojny, kiedy Ławrientij Beria i jego agenci potrzebowali ksiązek i archiwów do rozpracowania i badania „wrogów” radzieckiego reżimu. Tym samym trzy biblioteki paryskie zostały zrabowane dwukrotnie albo — jak wielu woli to nazywać (zwłaszcza w Rosji) — „dwukrotnie uratowane”. Analiza zrabowanych materiałów oraz identyfikacja poszczególnych nazistowskich i radzieckich agencji, odpowiedzialnych za grabież (w tym niedawno udostępnione zespoły archiwalne samych agencji nazistowskich), pozwala określić ich proveniencję i drogi migracji, a także dostarcza nowych danych w sprawie zaginięcia lub rozproszenia ich części.

Wiele francuskich archiwów, przejętych przez władze radzieckie, a następnie przewiezionych do Moskwy, odzyskano po wojnie wraz z innymi łupami Głównego Urzędu Bezpieczeństwa Rzeszy (RSHA Reichssicherheitshauptamt), przechowywanymi w RSHA Amt VII (siódmym wydziale — archiwalnym), ukrytymi w miejscowości Wolfelsdorf (polski Wilkanów) w pobliżu Habelschwerdt (polska Bystrzyca Kłodzka, na południe od Wrocławia). Wcześniej zabrane z Paryża do Berlina, archiwa te trafiły na Śląsk latem 1943 r. Zdobycz RSHA Amt VII obejmowała ogromne zespoły masoników, judaików, dokumentów organizacji rosyjskich emigrantów oraz wiele akt osobistych. Co najmniej 28 wagonów towarowych, załadowanych wymienionymi zasobami archiwalnymi, przybyło do Moskwy jesienią 1945 r. Kolejne 25 wagonów akt wywiadu francuskiego i policji przejęły władze radzieckie we wsi w pobliżu Czeskiej Lipy (niemieckie Böhmisch-Leipa), dokąd zostały przekazane z Berlina dla potrzeb specjalnej jednostki kontrwywiadu podległej RSHA Amt IV (czwarty wydział), obejmującego także Gestapo. Większość, ale nadal nie wszystkie z tych archiwów, powróciła do Francji. Część materiałów bibliotecznych, zabranych po wojnie do Związku Radzieckiego, przybyła tu razem ze zdobyczami archiwalnymi RSHA, ale większość z nich po dotarciu do Moskwy przekazano do różnych bibliotek radzieckich. Wśród nich nie było zbiorów z wymienionych trzech bibliotek słowiańskich⁸.

Wiele materiałów archiwalnych i bibliotecznych z Francji, które znalazły się w kryjówce RSHA na Śląsku, zostało najpierw zrabowanych — albo „uratowanych” — przez Einsatzstab Reichsleiter Rosenberg (ERR), jedną z najważniejszych agencji nazistowskich, zajmujących się grabieżą dóbr kultury w stolicy Francji. W Paryżu ERR jest najbardziej znana z prowadzonych na szeroką skalę konfiskat znanych kolekcji dzieł sztuki, zwłaszcza należących do francuskich

⁸ Patrz: P. Grimsted, *Twice Plundered or „Twice Saved”? Russia’s „Trophy” Archives and the Loot of the Reichssicherheitshauptamt*, „Holocaust and Genocide Studies”, 15 (2), wrzesień 2001, s. 191–244. Patrz także moje wstępne sprawozdanie: *New Clues in the Records of Archival and Library Plunder during World War II, the ERR Ratibor Center and the RSHA VII Amt in Silesia*, [w:] *The Return of Looted Collections (1946–1996), an Unfinished Chapter, Proceedings of an International Symposium to Mark the 50th Anniversary of the Return of Dutch Collections from Germany*, wyd. F. J. Hoogewoud, E. P. Kwaadgras i in., Amsterdam, IISH, 1997, s. 52–67. W przygotowaniu obszerna monografia.

Żydów, którzy zostali deportowani lub uciekli. Znacznie mniej wiadomo o ogromnych konfiskatach zbiorów bibliotek i archiwów prowadzonych przez ERR.

Wiele materiałów archiwalnych, które w 1994 r. i 2000 r. zwrócono z Moskwy do Paryża, figurowało na liście ERR z wiosny 1941 r., zawierającej dane na temat 110 skonfiskowanych paryskich „żydowskich bibliotek” — z nazwiskami, adresami, numerami pak i datą konfiskaty. Zajmując się problematyką poszukiwań przemieszczonych archiwów i bibliotek, najpierw odnalazłam kopię pierwszej części wspomnianej listy w Archiwum Narodowym USA, w College Park, MD. Później dotarłam do jeszcze dwóch kompletnych kopii w Bundesarchiv w Koblenz⁹. Następnie zidentyfikowałam wśród niemieckich dokumentów wojskowych, zdobytych przez Stany Zjednoczone, które zwrócono do Niemiec, jeszcze jedną kopię z listą przewozową, która obecnie jest przechowywana we Freiburg¹⁰. Natomiast ostatnio odnalazłam w Kijowie kilkanaście innych list ERR z wykazami prywatnych bibliotek i archiwów zrabowanych w Paryżu, które zawierają informacje o kodach ERR i potwierdzają zrabowane rozmiary wielu spośród tych samych kolekcji, w tym trzech słowiańskich bibliotek¹¹.

ERR, przeprowadzając konfiskatę, miało obowiązek przekazać do RSHA i innych nazistowskich organizacji wiele materiałów archiwalnych i książek pochodzących z tychże paryskich bibliotek. Reszta pozostawała w gestii ERR albo była przekazywana do innych agencji Rosenberga. Umieszczenie tych materiałów pod koniec wojny było uzależnione od tego, której agencji nazistowskiej zostały przekazane i gdzie je ewakuowano dla ochrony przed nalotami bombowymi aliantów. Większość książek i archiwów, figurujących na wymienionych listach, które wpadły w ręce zachodnie, zwrócono po wojnie do Francji z zachodnich stref okupacyjnych w Niemczech i Austrii. Jednakże ani jedna z książek wymienionych na listach konfiskat ERR, które trafiły w ręce radzieckie, nie powróciła z Rosji do Francji. Ich losy w rękach nazistowskich i radzieckich mogą być obecnie przedmiotem badań.

⁹ ERR–HAG Frankreich, Gesamtaufstellung der bisher vom Arbeitsgebiet Paris verpackten Büchereien, Paryż 23 III 1941, kopia w US NACP, RG 260 (OMGUS), źródła dotyczące spraw własnościowych, Ardelia Hall Collection (AHC), pudło 468. Inna kopia przechowywana jest w Bundesarchiv w Koblenz (BAK), B 323/261, kk. 48–60/ i obejmuje kwietniowy wykaz zawierający ponad 30 bibliotek prywatnych oraz pismo przewodnie Dr. Gerharda Wundera do Militärbehehlshaber we Frankreich (dowódca wojskowy we Francji) z 2 V 1941 r., które określa je wszystkie jako „biblioteki żydowskie”. Kolejną, słabiej czytelną kopię, odnaleziono w BAK, B 323/258, kk. 471–483 (patrz także przypis 11).

¹⁰ Dokument (także fotokopia) występuje na mikrofilmach amerykańskich (NARA), Militärbehehlshaber we Frankreich, roll 362, item 85621 (294K–306K) z oryginałów, które przeniesiono do Bundesarchiv–Militärarchiv we Freiburg, MGRA 85621. Oryginalnego dokumentu nie udało mi się zlokalizować.

¹¹ Paris Einsatzstellen aus Schildes Kartothek, CDAVO (Centralnij derżavnij archiv vishhikh organiv vladi ta Upravlinnja Ukraïni), f. 3676, op. 1, spr. 172, kk. 274–275. Prawdopodobnie pismo przewodnie znajduje się w tych samych aktach, 21 I 1942 r., k. 324.

Wspomniane trzy biblioteki słowiańskie zostały zagrabione niebawem po zajęciu Paryża przez nazistów. Biblioteka Turgieniewa figuruje na marcowej liście ERR z 1941 r. z notatką, że „386 pak zabrano pomiędzy 26 IX a 6 X 1940 r. z rue de la Bucherie 13/15”¹². Rosjanie, przebywający w tym czasie w Paryżu, zawyżyli tę liczbę do ponad 900 pak, ponieważ zobaczyli niemieckie paki z numeracją powyżej 900¹³. Dodatkowa lista ERR z Kijowa wyjaśnia tę rozbieżność. Zgodnie z listą, z Biblioteki Turgieniewa zabrano 387 pak — numery „M 1–152 i 766–999”. Niższą ciągłą numeracją oznaczone były na tej liście paki z Biblioteki Polskiej (w sumie 780 pak) w rzeczywistości „M-I–M-VII, 1–766”. Przy obu bibliotekach odnotowano, że zostały przekazane do „Amst Osten”¹⁴. Lista ta nie obejmuje Biblioteki Petlury, ale wymienia 5 pak („SOO 1–5”) z ukraińskiego emigracyjnego wydawnictwa „Tryzub”, którego redakcja mieściła się w Bibliotece Petlury. Z innych źródeł wiemy, że Bibliotekę Petlury odwiedzili w tym czasie agenci ERR, aczkolwiek rzeczywista konfiskata jej zbiorów, liczących 15 000–20 000 książek oraz wiele materiałów archiwalnych, nastąpiła w styczniu 1941 r.¹⁵

Konfiskata zbiorów trzech paryskich bibliotek słowiańskich — zgodnie z listami ERR — służyła dwóm celom nazistów. Po pierwsze, chcieli zniszczyć wszystkich „wrogów nazistowskiego reżimu”, w tym Żydów, masonów i inne potencjalne elementy opozycyjne. W opinii jednego ze specjalistów ERR, w sprawie bibliotek słowiańskich i podobnych instytucji, taka konfiskata „ważnych marksistowsko-komunistycznych materiałów dokumentalnych w sposób znaczący wsparła likwidację” uważanych przez nazistów za „centralne ośrodki naukowe, polityczne i wydawnicze wschodnich emigracyjnych wrogów w Paryżu”¹⁶. Po drugie, skoro naziści pozbywali się „wrogów”, chcieli wykorzystać ich książki i archiwa do analizy „wrogich” operacji i przygotowania się do walki ideologicznej z nimi. W czasie wojny naziści wykorzystywali zbiory paryskich bibliotek słowiańskich do swojej badawczo-propagandowej działalności wydawniczej, dotyczącej państw wschodnich (Ostforschung).

Zajęcie Polski nastąpiło na rok przedtem, zanim zostały zapakowane i wywiezione zbiory Biblioteki Polskiej i pozostałości z Muzeum Mickiewicza (wrzesień–listopad 1940)¹⁷. Mimo że zbiory te przeznaczono, z myślą o projekcie Rosenberga

¹² ERR–HAG Frankreich, Gesamtaufstellung der bisher vom Arbeitsgebiet Paris verpackten Büchereien, Paryż 23 III 1941.

¹³ Nikolaj Nikolaevich Knorring, „Gibel” Turgenevskoj biblioteki w Parizhe, „Prostor”, Alma-Ata 1961, nr 8, s. 125; przedruk [w:] *Russkaja obshhestvennaja biblioteka imeni I. S. Turgeneva*, s. 115.

¹⁴ Paris Einstustellen aus Schildes Kartothek, CDAVO, f. 3676, op. 1, spr. 172, kk. 274–275.

¹⁵ Patrz: P. Grimsted, *The Odyssey of the Petliura Library...*; P. Grimsted, *The Postwar Fate of the Petliura Library...*

¹⁶ G. Utikal, *Bericht über die Tätigkeit des Einsatzstabes der Dienststellen des Reichsleiters Rosenberg für die westlichen besetzten Gebiete und die Niederlande in Frankreich* (Paryż 20 III 1941), fotokopia w US NACP, RG 260 (OMGUS), źródła dotyczące spraw własnościowych, Ardelia Hall Collection (AHC), pudło 468.

¹⁷ „Bibliothèque Polonaise de Paris sous l’occupation allemande 1940–1944”, 16 II 1945, sprawozdanie podpisane przez Jana Żarnowskiego, Franciszka Puławskiego i Czesława Chowańca, dostarczone

— dla powojennego nazistowskiego uniwersytetu pod nazwą Hohe Schule — ERR zostało zmuszone do przekazania polskich kolekcji Ministerstwu Spraw Wewnętrznych Rzeszy, realizującemu własny program badawczy pod nazwą Publikationsstelle — PuSte (dosłownie Biuro do Spraw Publikacji)¹⁸.

W przeciwieństwie do Biblioteki Polskiej, biblioteki rosyjską i ukraińską pozostawiono do dyspozycji Amt Osten Rosenberga, aby posłużyły do opracowania „Planu Barbarossa” przeciwko Związkowi Radzieckiemu, który niebawem miał być realizowany. W ten sposób zbiory bibliotek Turgieniewa i Petlury powędrowały do ośrodka antybolszewickich badań i propagandy ERR w Berlinie wespół „z materiałami z 28 mniejszych tematycznych kolekcji”¹⁹. W przypadku Biblioteki Petlury nazisici zabrali do Berlina również bibliotekarza Iwana Rudycziwa, jednakże nie udało mu się nigdy ujrzeć tam książek i rok później został odesłany z powrotem do Paryża. Rudycziw, nim opuścił Berlin, zdołał przekazać przyjacielowi z Pragi sporo dokumentów, które ocalał ze zbiorów biblioteki, oraz trochę własnych z zamiarem podarowania ich Muzeum Walki o Wolność Ukrainy. Jednakże później zostały one przejęte wraz z innymi praskimi zbiorami emigracyjnymi przez radzieckie władze Ukrainy, co wyjaśnia, dlaczego te części zbiorów znalazły się w Kijowie.

Większość materiałów bibliotecznych zabranych z obu bibliotek, Turgieniewa i Petlury, pozostała w ERR przez okres wojny. Po przywiezieniu do Berlina dołączono je do tzw. Ostbücherei Rosenberg, specjalnej biblioteki ERR do badania antybolszewickiej propagandy. Z chwilą gdy w 1943 r. naloty bombowe aliantów nasiliły się, Ostbücherei i podobne „zespoły badawcze” ewakuowano z Berlina do odległego śląskiego ośrodka ERR w Raciborzu²⁰. Wykaz towarzyszący wspomnianej powyżej liście konfiskat ERR, przeprowadzonych w Paryżu w 1941 r., został podpisany przez dr. Gerharda Wundera, który do 1943 r. kierował ośrodkiem ERR w Raciborzu. Dokumentacja ERR odnaleziona w Berlinie potwierdza, że zbiory Biblioteki Petlury i Biblioteki Turgieniewa przebywały w Raciborzu od

do SHAEF przez Misję Francuską 22 III 1945, US NACP, RG 331, SHAEF, wydział G-5, oddział operacyjny, MFA&A, zespoły tematyczne, lupy francuskie, pudło 326. Inna kopia jest wśród źródeł OMGUS, RG 260, wydział odszkodowań i restytucji, źródła dotyczące spraw własnościowych MFA&A, podania w sprawie żądań dotyczących spraw własności dóbr kultury, pudło 743.

¹⁸ Michael Burleigh powołuje się na dokumenty dotyczące zasad organizacyjnych opracowanych na użytek Biblioteki Polskiej przez Publikationsstelle, opublikowanych w jego pracy: *Germany Turns Eastwards a Study of Ostforschung in the Third Reich*, Cambridge 1988 (Cambridge University Press), s. 228–230, opartej na źródłach z tej agencji, przechowywanych obecnie w Bundesarchiv Berlin–Lichterfelde (BAB), R 153.

¹⁹ G. Utikal, *Bericht über die Tätigkeit...*

²⁰ Moje szczegółowe studium na temat konfiskat zbiorów archiwalnych i bibliotecznych, przeprowadzonych przez ERR, oraz działań prowadzonych w Raciborzu jest przygotowywane do publikacji [w:] „Holocaust and Genocide Studies”; patrz też: *Trophies of War and Empire...*, rozdz. 8. W sprawie antybolszewickich poszukiwań, prowadzonych przez ERR na terenie Berlina i Śląska, patrz: P. Grimsted, *Odyssey of the Smolensk Archive, Plundered Communist Records for the Service of Anti-Communism*, Pittsburgh, REES, 1995, „Carl Beck Papers in Russian & East European Studies”, nr 1201.

jesieni 1943 r. co najmniej do grudnia 1944 r.²¹ W momencie wycofywania się z Raciborza, w okresie styczeń–luty 1945 r., ERR nie było w stanie ewakuować książek bibliotecznych, których liczbę pod koniec 1944 r. szacowano na około 1–2 miliony tomów.

Pomimo że naziści ewakuowali razem większość księgozbiorów bibliotek Turgieniewa i Petlury, gdy znalazły się w rękach radzieckich, książki z Biblioteki Turgieniewa doznały strat i zostały rozproszone po terytorium ZSRR i Polski. Pod koniec wojny radziecki wojskowy oddział biblioteczny odnalazł magazyn w Mysłowicach na przedmieściu Katowic (75 kilometrów na północny wschód od Raciborza) z „setkami i tysiącami niemieckich pak” z książkami²². Jako że wiele spośród tych książek zrabowali naziści w bibliotekach białoruskich, wysłano w październiku 1945 r. eszelon wojskowy z Katowic (Mysłowice) do Mińska. Część książek z Biblioteki Turgieniewa razem z książkami z Biblioteki Petlury oraz innymi paryskimi książkami z Raciborza stała się częścią tego ładunku. Potwierdza to również sprawozdanie Margarity Rudomino, dyrektora Połączonej Biblioteki Literatury Zagranicznej (VGBIL) w Moskwie, która kierowała oddziałem bibliotecznym jednej z głównych radzieckich brygad, dokonujących grabieży mienia w Niemczech (maj 1945 r. — grudzień 1946 r.), podległej Komitetowi Instytucji Kulturalno-Oświatowych zależnemu od Rady Komisarzy Ludowych, a od marca 1946 r. Rady Ministrów ZSRR²³. Przymuszczalnie była to część zrabowanych książek sprowadzonych do Raciborza przez ERR. W radzieckim sprawozdaniu

²¹ Zbiory Biblioteki Turgieniewa w Raciborzu są wymieniane wyraźnie w kilkunastu sprawozdaniach ERR. Patrz np.: Racibórz, 8 II 1944, BAB, NS 30/22, k. 252–252 v., tam też jest wymieniona pierwsza pozycja wśród tych z Sonderstab Western z Paryża — Turgeniev-Bücherei, sygnatura M oraz Racibórz, 14 II 1944, BAB, NS 30/22, k. 247. Patrz także: P. Grimsted, *The Odyssey of the Petliura Library...*, s. 189–191. Sprawozdanie ERR datowane 29 XI 1944 r. opisuje wizytę prof. Ivana Mirchuka, dyrektora Ukraińskiego Instytutu Naukowego (Ukrainisches Wissenschaftliches Institut) w Berlinie, któremu pokazano obie biblioteki, gdy przybył z wykładem do Raciborza — BAB, NS 30/57. Biblioteka Petlury (ok. 10 000 woluminów) jest także wymieniona w oddzielnym sprawozdaniu ERR z 1 XII 1944, BAB, NS 50/53, kk. 234–235.

²² Patrz dziennikarskie wspomnienia Borisa Shiperovicha, *Spasenie knig*, „Almanach bibliofila”, 1973, s. 57–65 (tekst datowany jest: 1971).

²³ „Turgenevskaja biblioteka v Lignic (Pol'sha)”, nr 31, [w:] *Spisok bibliotek, obsledovannykh predstavitel'jami Komiteta kul'tury v Germanii za period 1-go janvaria — 1 maja 1946 goda*, Gosudarstvennyj arkhiv rossijskoj federacji (GARF), f. A-534, op. 2, d. 1, k. 182–182 v. (oryginalna taśma filmowa; f. A-534, op. 2, d. 10, k. 137–137v); niemieckie tłumaczenie całego dokumentu jest opublikowane [w:] *Die Trophäenkommissionen der Roten Arme, Eine Dokumentensammlung zur Verschleppung von Büchern aus deutschen Bibliotheken*, Frankfurt am Main 1996, s. 141, *Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie*, Sonderheft, 64. Sprawozdanie oryginalne nie jest podpisane, ale niewątpliwie zostało przygotowane przez Margaritę Rudomino, ponieważ podobnie jak inne części tego samego sprawozdania (z wyłączeniem części poświęconej Bibliotece Turgieniewa) zostało włączone do późniejszego podpisanego sprawozdania dotyczącego skonfiskowanych przez jej oddział zbiorów bibliotecznych. Oddziałem kierował Aleksej Dmitrewich Manevski, dyrektor Instytutu Naukowo-Badawczego Muzeum i Studiów Regionalnych (Moskwa). Uwaga: Rosjanie w tym czasie posługiwali się niemieckim nazewnictwem miejscowości oraz traktowali Śląsk jak część Niemiec.

wojskowym (lipiec 1945 r.) wyraźnie wymieniono książki z Biblioteki Turgieniewa, znajdujące się w Mysłowicach, oraz wspomniano o planowanej wysyłce do ZSRR 40 wagonów z zawartością magazynu w Mysłowicach w postaci około 1 200 000 książek z Mohylewa, Pskowa, Rygi, które zostały odzyskane przez Armię Czerwoną²⁴. Dyrektor Narodowej Biblioteki Białorusi potwierdził, że ładunek „dotarł do Mińska pociągiem wiosną 1945 r. w liczbie 54 wagonów towarowych przewożących około 1 miliona książek”²⁵. Wiele z książek zagranicznych pozostało na terenie Białorusi, gdzie biblioteki zostały zniszczone w czasie wojny, ale resztę skierowano do Moskwy i Leningradu.

Według sprawozdania Rudomino część książek z Biblioteki Turgieniewa, które odnaleziono w magazynie w Katowicach (Mysłowice), uległa zniszczeniu jeszcze przed wysyłką do Mińska, ale znaczna część zbiorów bibliotecznych pozostała w Polsce. W końcu roku 60 000 tomów, pochodzących z Biblioteki Turgieniewa, przeniesiono do klubu oficerów radzieckich Kwatery Głównej Armii Czerwonej na Śląsku²⁶ w Legnicy. Ostatnio odkryty telegram, wysłany w styczniu 1946 r. z Moskwy do dowódców oddziału pozyskującego zdobycze w Berlinie, potwierdza umieszczenie książek z Biblioteki Turgieniewa w Legnicy i dowodzi, jaką wagę władze radzieckie przywiązywały do tego księgozbioru²⁷.

Ponadto Rudomino informowała, że większość wartościowych książek, pochodzących ze zbiorów Biblioteki Turgieniewa, dostarczono w marcu 1946 r. z Legnicy wprost do Państwowej Biblioteki ZSRR im. Lenina w Moskwie (GBL) przez majora [Borysa] Szapirowicza [sic, to jest Sziperowicza]²⁸. Jednakże przybycie tego ładunku bądź majora Sziperowicza do Biblioteki im. Lenina nie zostało jeszcze udokumentowane. Niemniej obecnie wiemy, że Sziperowicz przybył w marcu do Moskwy z Legnicy, oraz że Biblioteka im. Lenina otrzymała ładunek książek „z Niemiec z oficerskiego klubu politycznego dowództwa północnych sił”

²⁴ Fragmenty sprawozdania majora V. Pakhomova (szefa dowództwa politycznego [GlavPURK-KA]), „O bibliotekakh, obnaruzhennykh vojskami Krasnoj Armii”, zostały opublikowane jako dokument nr 169 [w:] *Bibliotecznoe delo w Rosii v period Velikoj Otechestvennoj vojny (ijun' 1941–maj 1945)*, por. A. L. Divnogorcev, wyd. V. A. Fokeew i in. (Moskwa: Izd-vo RGB Pashkovskij dom, 2000), s. 274–275; cytowane dalej CAMO, f. 32 (Szef Politycznego Dowództwa RKKK), op. 11302, d. 327, kk. 383–384. Odmówiono mi dostępu do oryginalnych dokumentów w CAMO.

²⁵ List Galiny N. Olejnik, dyrektora Biblioteki Narodowej, do Fritsa J. Hoogewouda z czerwca 1993 r. cytowany przez Hoogewouda w pracy *Russia's Only Restitution of Books to the West, Dutch Books from Moscow* (1992), [w:] *The Return of Looted Collections*, s. 72–73. Hoogewoud pokazał mi oryginalny list, ale Olejnik nie przedstawiła w nim więcej szczegółów.

²⁶ „Turgenevskaja biblioteka v Lignic (Pol'sha)”, GARF, f. A-534, op. 2, d. 1, k. 182–182v.

²⁷ Telegram Morozova z odczytnymi notatkami w sprawie decyzji o usunięciu z terytorium Polski jest adresowany do Alekseja D. Manevskiego i Margarity Rudomino 22 VI 1946 r., GARF, f. A-534, op. 2, d. 8, k. 218. Faksymile tego telegramu zamieszczone jest w suplemencie 3. publikacji P. Grimsted, *Odyssey of the Turgenev Library...*

²⁸ Patrz sprawozdanie Rudomino: „Turgenevskaja biblioteka v Lignic (Pol'sha)”, GARF, f. A-534, op. 2, d. 1, k. 182v.

[w Legnicy] przed 19 III 1946 r., ponieważ na podstawie tych danych dyrektor biblioteki pisał do szefa głównego biura archiwalnego, podległego NKWD, proponując przeniesienie części materiałów archiwalnych, które przybyły razem z książkami²⁹.

Pomimo że bibliotekarze z Rosyjskiej Biblioteki Państwowej (RGB), następczyni GBL, odmówili wcześniej odpowiedzi i najwyraźniej nie byli świadomi wielkości zbiorów uzyskanych z Biblioteki Turgieniewa, to wiosną 2002 r. szacowano ich liczebność na 8000–10 000 książek przechowywanych w różnych działach ich Biblioteki. Bibliotekarze podkreślali jednakże, że jest to liczba określona wstępnie³⁰. Ich ilość oraz zamieszanie, w jakim książki „zdobyczne” przybyły — zazwyczaj bez żadnej informacji o miejscu pochodzenia i bez określenia poszczególnych działów bibliotek, do których zostały skierowane, bez wzmianki o ich proveniencji — czyni obecnie niezmiernie trudnym i czasochłonnym odnalezienie ich źródła i danych związanych z ich pozyskaniem.

Ponieważ Biblioteka Turgieniewa w Paryżu była instytucją prestiżową i bardzo ważną dla władz radzieckich, książki, które nosiły jej pieczęcie własnościowe, traktowane były w sposób szczególny. Bibliotekarze pracujący przy identyfikowaniu zdobyczych książkowych stwierdzali, że do 9000 tomów dołączone były ołówkowe sygnatury z oznaczeniem „Tg”. Oni również dostrzegli wydzielone działy w rejestrach przyjęć, począwszy od 1948 r., dla paczek z książkami z Biblioteki Turgieniewa³¹. Jednakże wiele nabytków z Biblioteki Turgieniewa nie zostało opracowanych przed 1983 r. Dzięki przeprowadzonej wówczas rejestracji i znakowaniu półek bibliotekarze byli w stanie szczegółowo określić miejsca, gdzie przechowywano stopy książek, liczące do 2500 pozycji, z biblioteki paryskiej. Aktualnie opracowują oni bazę danych zawierającą informacje o książkach oznako-

²⁹ W swoich listach Shiperovich informował swojego moskiewskiego przyjaciela Tarasenkova o planowanej w marcu podróży do Moskwy, 3 II 1946, RGALI 2587/1/760, k. 91. W liście z 10 V 1946 r. wspominał również o swoim wyjeździe do Moskwy. Zapiska V. G. Olishewa, dyrektora Biblioteki Lenina, do generała majora Nikitinskiego z 19 III 1946 r. wspomina o planowanym przeniesieniu papierów osobistych Vladimira Burceva i Victora Chernova, RGB Archiwé, op. 214, d. 6, k. 19.

³⁰ Patrz sprawozdanie N. V. Ryzhak, Kolekcija parizhskoj Russkoj obshhestvennoj biblioteki im. I. S. Turgeneva w fondach RGB, [w:] *Rumiancevskie chtenija — 2002, Nacional'naja biblioteka v sovremennom socjokul'turnom processe*, t. 1, *Tezisy i soobshhniija*, Moskwa, RGB, 2002, s. 296–301; V. S. Miasishheva, *Ob opyte raboty s inostrannymi knižhnymi kollekcijami, popavshimi v SSSR w sostavie kul'turnykh cennostej, peremeshhennykh w resul'tate Vtoroj mirovoj vojny, i nakhodjashhiksja w Otdelie khraneniija osnovnykh fondov (W kontekste dejatel'nosti po raskrytiju knižnykh fondov za staryje gody)*, tamże, s. 280–283. Nadezhda Ryzhak zaprosiła mnie do udziału w posiedzeniu w dniu 23 kwietnia, na którym przedstawiła bardziej szczegółowe sprawozdanie i pokazała szereg dokumentów. Patrz także: artykuł Ryzhak *Vtoraja mirovaja vojna i sud'ba izdaniij parizhskoj Turgenevskoj biblioteki, okazavshhiksja w RGB*, „Bibliotekovedenie”, 2002, nr 3, s. 114–118.

³¹ Rejestr nabytków z 1948 r. (fond Otechestvennyje knigi, Aktovaja kniga), który mi udostępnił, obejmuje np. dokument nr 357, 27 VII 1948 r., kk. 133–134 v. z nagłówkiem „Turgenevskaja b-ka”, nry 56807–56949.

wanych pieczęciami własnościowymi Biblioteki Turgieniewa, a przechowywanych w głównych zbiorach wydziału RGB³².

Muzeum Książki (Dział Rzadkiej Książki) przygotowuje katalog kartkowy własnych zbiorów wywodzących się z Biblioteki Turgieniewa — oczywiście najbardziej interesujących spośród otrzymanych — liczący 425 pozycji³³. Większość pokwitowań, dotyczących rzadkich książek, pochodzi z 1948 r. i odnosi się do różnych działów, stąd wynika brak jakiegokolwiek dokumentacji dotyczącej ich sprowadzenia do Moskwy. Wiele z najciekawszych emigracyjnych publikacji (niektóre z dedykacjami autorskimi) zostało zdeponowanych w zamkniętym dziale, który utworzono w 1992 r. pod nazwą Dział Literatury Rosyjskiej za Granicą. Jeden z woluminów zidentyfikowano w dziale muzycznym. Do wiosny 2003 r. nie odtajniono jeszcze całej dokumentacji dotyczącej pokwitowań książek „zdobycznych”. Jednakże obecnie ze względu na to, że RGB (z poparciem ministra kultury) przystąpiło do realizacji specjalnego projektu identyfikowania i inwentaryzacji książek z Biblioteki Turgieniewa, bibliotekarze stali się bardziej otwarci wobec całego problemu.

List z jesieni 1947 r., który być może po raz pierwszy zwrócił uwagę Stowarzyszenia Biblioteki Turgieniewa w Paryżu na Śląsk jako miejsce przechowywania jej zbiorów, a który obecnie znajduje się w zbiorach Biblioteki Turgieniewa w Paryżu, potwierdza fakt, że wiele książek z tej Biblioteki przechowywano w Legnicy³⁴. W listopadzie 1948 r. Państwowa Biblioteka im. Lenina przekazała większość wcześniej zdobytych materiałów archiwalnych, pochodzących z Biblioteki Turgieniewa, do Centralnego Archiwum Państwowego Rewolucji Październikowej ZSRR (CGAOR SSSR — obecnie część Archiwum Państwowego Federacji Rosyjskiej — GARF). „Dokument” przekazania paryskich materiałów archiwalnych z Państwowej Biblioteki im. Lenina wskazuje, że „zostały one uzyskane razem z książkami z Biblioteki Turgieniewa w latach 1946–1947”³⁵. I faktycznie Biblioteka Lenina otrzymała większość spośród około 2 milionów „zdobycznych” książkowych w okresie owych dwóch lat.

³² Jeden z rejestrów dla pierwszych miesięcy 1983 r. — Otechestvennyje knigi 1983, kn. 1, nry 1–1585 — który zbadałam, zawiera wiele luźnych kart inwentarza z oznaczeniem „Turgenevskaja biblioteka”.

³³ Jestem wdzięczna Pani Zoi A. Pokrowskiej z Muzeum Książki RGB za udostępnienie mi katalogu kartkowego Biblioteki Turgieniewa i wielu książek, które udało się jej zidentyfikować, choć, jak dotąd, zaledwie w części dotyczącej literatury rewolucyjnej.

³⁴ Odręczny list nieokreślonej „Kati” do „ciotki Dani” (przypuszczalnie Tani, być może chodzi tutaj o Tanię Osorginę, która po wojnie pełniła funkcję głównego bibliotekarza) znajduje się wśród dokumentów Biblioteki Turgieniewa z Paryża.

³⁵ Dokument dotyczący przeniesienia materiałów archiwalnych z Biblioteki Turgieniewa do CGAOR SSSR (obecnie GARF) 18 XI 1948, GARF, f. 5142, op. 1, d. 423, k. 141. Nadezhda Ryzhak wkrótce po tym, jak pokazałam jej kopię dokumentu udostępnionego mi przez archiwistę z GARF, odnalazła egzemplarz w dokumentach byłego Działu Specjalnego, a obecnie Działu Literatury Rosyjskiej za Granicą, którym kieruje. Jednakże wspomniane akta nie są dostępne dla badaczy.

Już przed 1948 r. Biblioteka Lenina rozpoczęła proces przenoszenia książek, pochodzących z Biblioteki Turgieniewa, do innych instytucji. W samym roku 1948 co najmniej jedną z nich z odręcznymi notatkami Włodzimierza Lenina przekazano do Centralnego Archiwum Partii (CAP) podległego Instytutowi Marksizmu-Leninizmu (IML przy KC KPZR). W 1963 r. komisja kontrolna w CGAOR odnalazła jeden z zespołów administracyjnych z Biblioteki Turgieniewa zawierający autograf listu Lenina do tejsze biblioteki. Cały zespół przeniesiono do CAP, a obecnie oryginalny list Lenina pozostaje w zbiorach sukcesora — Rosyjskiego Państwowego Archiwum Historii Społeczno-Politycznej (RGASPI)³⁶. W dawnej bibliotece IML, obecnie noszącej nazwę Państwowej Biblioteki Społeczno-Politycznej — GOPB (Gosudarstvennaja obshhestvenno-politicheskaja biblioteka) zidentyfikowano pieczęcie własnościowe Biblioteki Turgieniewa na siedmiu wydaniach pisma rewolucyjnego „Iskra”³⁷.

Nawet jeżeli jeszcze niemożliwe jest udokumentowanie głównych nabytków Państwowej Biblioteki im. Lenina z lat 1946–1947 ani też przemieszczeń do magazynów radzieckich, to obecnie wiemy, że biblioteka kontynuowała przyjmowanie książek z Biblioteki Turgieniewa w następnych latach. Na przykład źródła wojskowe informują, że transport z przywiezionymi siedmioma pakami, zawierającymi 1160 książek z Biblioteki Turgieniewa, trafił do Biblioteki Lenina w końcu października 1948 r., ale nie ma żadnej informacji, czy książki te składowano wcześniej w Legnicy³⁸. Inny, ujawniony ostatnio, trzystronicowy wykaz wymienia 85 tytułów książek i 13 czasopism, otrzymanych przez Bibliotekę Lenina w styczniu 1949 r. z Klubu Oficerskiego w Legnicy. Bibliotekarze RGB zweryfikowali dla przykładu 25 pozycji z wykazu, wszystkie z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Turgieniewa³⁹. Chociaż książki z tego wykazu nie noszą

³⁶ Książka z uwagami Lenina, *Fabrichno-zavodskaja i remeslennaja promyshlennost' Odesskogo gradonachal'stva Khersonskoj Guberni*, Odessa 1897, jest przechowywana obecnie w RGASPI, f. 2, op. 1, nr 26073. List Lenina jest tam również przechowywany, RGASPI, f. 2, op. 1, nr 25573, pozostała dokumentacja wraz z korespondencją, dotyczącą biblioteki RSDRP, jest także tam przechowywana, RGASPI, f. 17, op. 1 (pt. 2), d. 936.

³⁷ Jestem niezmiernie wdzięczna Pani Mai Dvorkinie, bibliotekarce GOPB, oraz jej kolegom, którzy poszukiwali egzemplarzy „Iskry” w zbiorach GOPB. Przedwojenny katalog wydawnictw seryjnych, pozostający nadal w Paryżu, wymienia egzemplarze tego pisma w zbiorach Biblioteki Turgieniewa.

³⁸ Oryginał w archiwum RGB, op. 25, d. 80, kk. 7–44, podpisany przez „szefa biblioteki, porucznika V. Popova”. Opisana ołówkiem obwoluta „Aktu” przeniesienia (30 X 1948) jest opieczętowana pieczęcią magazynu nr 312 oddziału przechowywania NKO (Ludowy Komisariat Obrony), którą odnaleziono także na innych zdobycznych ładunkach pochodzących ze Śląska.

³⁹ Koledzy z RGB odnaleźli oryginalny dokument z 29 I 1949 r., Archiwum RGB, op. 25, d. 93, kk. 1–4, 24 X 1949 r. z dołączoną do niego adnotacją, że Klub Oficerski żąda potwierdzenia faktu, iż Biblioteka Lenina otrzymała „85 książek z literaturą piękną oraz 13 czasopism z Biblioteki Turgieniewa w Paryżu wysłanych w styczniu 1949 r. pociągiem pospiesznym”, Archiwum RGB, op. 217, d. 4, k. 203. Notę tę podpisał ten sam porucznik-pułkownik Moisiej Chertkov, który podpisał maszynopis listu. Potwierdzenie otrzymania wysłano do Klubu Oficerskiego z Biblioteki Lenina w dniu 24 XI 1949 r., Archiwum RGB, op. 217, d. 4, k. 202. Nadezhda Ryzhak, korzystając z uprzejmości kolegów z RGB,

pieczęci Klubu Oficerskiego w Legnicy, to nosi je wiele innych z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Turgieniewa, które są przechowywane obecnie w RGB⁴⁰.

Jeśli aktualny stan zbiorów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej szacuje się na około 10 000 woluminów, to co stało się z pozostałymi 50 000 książek z Biblioteki Turgieniewa, które przywieziono do Legnicy z Mysłowic? Co stało się również z pozostałymi blisko 100 000 woluminów, które ERR przechowywało w Raciborzu? Chociaż wiosną 2002 r. pytania te uzyskały jedynie częściowe odpowiedzi, to wiemy, że wiele książek ze zbiorów Biblioteki Turgieniewa pozostawiono poza Legnicą. Oficer, który stacjonował tam na początku lat 50., donosił w swoim sprawozdaniu (w 1994 r.), że w 1951 r. jemu i kilku żołnierzom rozkazano spalić pozostałą „zdegenerowaną” część zbiorów Biblioteki Turgieniewa, zawierającą „wiele emigracyjnych wydawnictw — Ryga, Belgrad, Berlin, Tallin, Paryż, Sofia”. Nie określił, ile książek zniszczono, ale palono je przez ponad miesiąc w kominku byłej niemieckiej szkoły, w której mieścił się Klub Oficerski. Udało mu się ocalić zaledwie jedną z nich, którą przywiózł do domu jako pamiątkę⁴¹. Ostatnio fakt spalenia w Legnicy we wczesnych latach 50. książek pochodzących z Biblioteki Turgieniewa znalazł potwierdzenie z innego źródła — od emerytowanego bibliotekarza, który wówczas tam przebywał i był w stanie ocalić zaledwie kilka książek⁴².

Jakaś część książek z Biblioteki Turgieniewa ocalała z płomieni. W 1984 r. Instytut Historii Partii w Warszawie przekazał Komitetowi Centralnemu partii komunistycznej w Moskwie 118 książek oznakowanych pieczęciami zarówno Biblioteki Turgieniewa, jak i Klubu Oficerskiego. Zdeponowane w bibliotece byłego Instytutu Marksizmu–Leninizmu (obecnie GOPB), nie zostały włączone do jej zbiorów, ponieważ nie odpowiadały „profilowi” biblioteki. Dopiero stosunkowo niedawno, o czym poniżej, bibliotekarze byli w stanie zwrócić je do biblioteki w Paryżu.

zweryfikowała na próbę 25 punktów z wykazu oraz dostarczyła ich aktualną numerację ciągłą. Stanowisko Chertkova jako szefa Klubu Oficerskiego w latach 1948–1949 potwierdza dokument przechowywany w Centralnym Archiwum Ministerstwa Obrony (CAMO RF) w Podolsku, którego kopię wysłano do RGB wraz z listem z 25 IX 2001 r.

⁴⁰ Bibliotekarze z RGB odnaleźli i udostępni mi wiele takich pieczęci. CAMO potwierdziło również (list z 25 IX 2001 r., patrz przypis 39) tożsamość jednostki wojskowej figurującej na pieczęci — „Vojskovaja chast” poczta polowa nr 02461. Wcześniej pod dowództwem Zarządu Politycznego 2. Frontu Białoruskiego, została zreorganizowana pod komendą Północnego Dowództwa (Severnaja grupa), a w czerwcu 1945 r. skierowana do Legnicy. Jestem wdzięczna kolegom z RGB za weryfikację tych szczegółów w CAMO.

⁴¹ V. Sashonko, *Knigi s ulicy Val-de-Gras*, „Neva”, 1994, nr 10, s. 301–305. Autor przytacza wywiad z szefem Klubu Oficerskiego, Aleksandrem Rodionovem.

⁴² Mikhail Afanas'ev, dyrektor Państwowej Publicznej Biblioteki Historycznej (GPIB) w Moskwie, dostarczył mi kopię sprawozdania, którą otrzymał od córki byłego bibliotekarza z Klubu Oficerskiego w Legnicy.

Palenie książek w Legnicy nie było jedynym aktem niszczenia, jakiego doświadczyły książki emigracyjne ze zbiorów Biblioteki Turgieniewa w rękach radzieckich. Wiele z tych, które znalazły się w Mińsku, spotkał podobny los w okresie radzieckich „czystek ideologicznych”, co potwierdza jeden z bibliotekarzy w stolicy Białorusi, ryzykujący, gdy próbował ratować szereg stron tytułowych z dedykacjami autorskimi⁴³. Od czasu uzyskania tej relacji otrzymuję potwierdzenie tego faktu z innych źródeł i obawiam się, że to samo mogło spotkać książki z Biblioteki Petlury w Mińsku. Podobny tragiczny los dotknął kilka woluminów z Bibliotek Turgieniewa i Petlury, które trafiły do Państwowej Biblioteki Historycznej w Kijowie, o czym dowiedziałam się ostatnio od emerytowanego bibliotekarza, kierującego wówczas działem literatury zagranicznej.

Zbieranie danych o procesie dalszego rozpraszania zasobów wspomnianych bibliotek dodatkowo komplikuje fakt, że wiele ich książek wysłano najpierw do Mińska, aby później skierować je do Moskwy. Inne ocalały w Mińsku. Ministerstwo Kultury Rosyjskiej Federacji wymienia liczbę 3000 książek z Biblioteki Turgieniewa, pozostających w Bibliotece Narodowej Białorusi w Mińsku, ale tamtejsi bibliotekarze utrzymują, że jest ich nie więcej niż 200 lub 300, a wśród nich część przywiezionych do Mińska z Legnicy przez oficera tam stacjonującego. Wielu bibliotekarzy wskazuje nawet na większą liczbę książek, w tym jedną z ilustracjami i dedykacją Marca Chagalla. W 1997 r. prezydent Białorusi Łukaszenka przekazał prezydentowi Federacji Rosyjskiej Jelcynowi cztery książki z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Turgieniewa, ale ich dalsze losy nie są znane. Książki z Biblioteki Turgieniewa nie są jedynymi w Mińsku pochodzącymi z Paryża. Zidentyfikowano już książki z osobistych zbiorów Leona Bluma i publicysty Emmanuela Berla, w tym autografy dedykacyjne André Malraux, Paula Valéry i André Gide'a oraz bibliofilskie edycje Maksa Jacoba z oryginalnymi ilustracjami Pabla Picassa — wszystkie niewątpliwie były częścią tych samych transportów towarowych z Raciborza i Mysłowic⁴⁴.

⁴³ Patrz szczegółowy przypis dotyczący dziejów Biblioteki Turgieniewa w publikacji Nikolaja V. Kotreleva, *Plach o pogibeli russkoj biblioteki*, [w:] *Redkie knigi i rukopisi: izuchenie i opisanie (Materialy Vsesojuznogo nauchno-metodicheskogo soveshhanija zavedujushhikh otdelami redkikh knig i rukopisej bibliotek vuzow, Leningrad, 24–26 janvaria 1989 g.)*, Leningrad 1991, s. 107–109 lub wersja angielska: *Lamentation on the Ruin of the Russian Library*, „Kulturologia, the Petersburg Journal of Cultural Studies”, 1 (3), 1993, s. 147–150. Kotrelev potwierdza fakt ocalenia szeregu stron tytułowych z autografami dedykacyjnymi wielkich pisarzy rosyjskich z kilkunastu woluminów oznakowanych pieczęciami Biblioteki Turgieniewa, które miały zostać zniszczone „w pewnej odległej radzieckiej bibliotece”. Kotrelev później na moje życzenie uściślił, że biblioteka ta znajdowała się w Mińsku, oraz stwierdził, że posiada późniejszą ewidencję wskazującą na to, że większość książek została następnie zniszczona.

⁴⁴ Patrz artykuł Vladimira Makarova, *Avtografy sud'by*, „Evropejskoe vremia”, Mińsk, nr 12, (XI 1993), s. 12–13; *Avtografy sud'by*, „Wsemirnaja literatura”, Mińsk, nr 6, (1998), s. 134–43; oraz *Involuntary Journey of Books from Paris to Minsk*, „Spoils of War, International Newsletter”, nr 6 (II 1999), s. 25–27. Kolejny wyraźnie wymienia Bibliotekę Turgieniewa. Planuję wyjazd do Mińska w celu uzyskania dalszych wyjaśnień.

Od zakończenia wojny ujawniono zaledwie kilka książek z Biblioteki Petlury. W 1989 r. około 220 książek z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Petlury przekazano z Mińska do Kijowa. Zostały one ostatnio odnalezione w Bibliotece Parlamentu Ukrainy. Bibliotekarze z Rosyjskiej Biblioteki Państwowej odnaleźli kilka książek oznakowanych pieczęciami własnościowymi Biblioteki Petlury w trakcie poszukiwań książek ze zbiorów Biblioteki Turgieniewa. Kilka niekompletnych serii wydawniczych z pieczęciami Biblioteki Petlury jest skatalogowanych w byłym Archiwum Specjalnym (obecnie RGVA) oraz w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF) jako część zbiorów archiwalnych proveniencji tej paryskiej biblioteki. Wiele z materiałów archiwalnych RGVA przeniesiono do byłego Archiwum Specjalnego w Mińsku. Te znajdujące się w GARF pochodziły z Państwowej Biblioteki im. Lenina, materiały archiwalne zaś z Biblioteki Turgieniewa. Inne ocalałe archiwalia z Biblioteki Petlury są przechowywane w dwóch różnych archiwach w Kijowie⁴⁵.

Dzieje książek skonfiskowanych w Bibliotece Polskiej były odmienne od losów dwóch pozostałych słowiańskich bibliotek w stolicy Francji, mimo że niektóre z nich znalazły się w tych samych miejscach. Wiadomo z nazistowskiego sprawozdania, że ERR zabrało przynajmniej 130 000–140 000 woluminów z Biblioteki Polskiej. Przeznaczone były dla Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Rzeszy, do użytku Publikationsstelle (PuSte). Ponad 130 000 książek przybyło do Berlina już przed grudniem 1940 r.⁴⁶ Książki początkowo zdeponowano w Geheimes Staatsarchiv (Berlin–Dahlem), ponieważ PuSte nie dysponowało odpowiednimi pomieszczeniami, by zgromadzić wszystkie woluminy, które — jak obliczono — mogłyby zająć 3 km bieżące półek. Zostały tam posortowane i skatalogowane przez zespół pracowników PuSte⁴⁷. Obszerny 34-stronicowy inwentarz opisuje

⁴⁵ Szczegółowy opis materiałów archiwalnych z Biblioteki Petlury, znajdujących się w Moskwie i Kijowie, oraz losy książek pochodzących z jej zbiorów można odnaleźć w artykule: P. Grimsted, *The Postwar Fate of the Petliura Library...*

⁴⁶ Odnośnie konfiskaty książek oraz Biblioteki Polskiej (Bibliothèque Polonaise w Paryżu) patrz: Sprawozdanie Fuchs ERR dla Geheimes Feldpolizei, Paryż 15 IX 1940 r., BAK, B 323/261; „Sprawozdanie dla Führera” autorstwa Rosenberga, 13 XI 1940 r., wspomina „polską bibliotekę zawierającą 130 tys. tomów poświęconych historii Wschodu” razem z listą pozostałych dóbr kultury żydowskiej i masonskiej, które przetransportowano do Berlina — co wzmiankuje też: *Le pillage par les Allemands des oeuvres d'art. Et des bibliothèques appartenant à des juifs en France: recueil de documents*, ed. Jean Cassou, Paris, Centre de Documentation Juive Contemporaine, CDJC, 1947, s. 87, Série „Documents”, nr 4. Patrz także: Sprawozdania ERR z okresu początkowych konfiskat, wszystkie wymieniają Bibliotekę Polską oraz Bibliotekę Rothschilda, 16 IX 1940 r., CDJC, CXLV-574; 17 IX 1940, CDJC, CXLI-181; oraz pismo Rosenberga do Schwartza, 18 IX 1940 r., CDJC, CXLIII-275; późniejsze sprawozdanie ERR, [1944?], CDJC, CXLI-158. Więcej szczegółów z perspektywy niemieckiej (w tym sprawozdania początkowe z Paryża oraz retraktacje z ERR) znajdują się w BAB, R 153, zwłaszcza dokumenty nr 6, 1516 oraz 1650, wiele z nich cytuje M. Burleigh, op.cit. s. 228–230. Patrz także F. Puławski, *Biblioteka Polska*, s. 134, 137, oraz sprawozdanie z 1945 r. cytowane w przypisie 17.

⁴⁷ Patrz, dla przykładu, sprawozdanie dyrektora PuSte, dr. Johanna Papritza, za lata 1940–1941, BAB, R 153/1516, oraz sprawozdanie bibliotekarza, dr. Wolfganga Kohtego, za rok 1941, BAB, R 153/1131.

zawartość 780 pak przewiezionych z Paryża, pogrupowanych w działach M-I–M-VII, potwierdzając dane zawarte w cytowanym wcześniej sprawozdaniu ERR z przeprowadzonych konfiskat⁴⁸. W lutym 1943 r. książki z Biblioteki Polskiej zostały przeniesione do budynku PuSte na Potsdamerstrasse 61, gdzie wcześniej już umieszczono zbiory z Muzeum Mickiewicza (w tym obrazy, sztychy i inne dzieła sztuki). Zestawienie wskazuje, że około 20 000 duplikatów przeznaczono dla innych instytucji, w tym dla Staatsbibliothek, ale nie odnaleziono szczegółów potwierdzających te decyzje⁴⁹.

Biblioteka Polska ledwie zadomowiła się w swojej nowej berlińskiej siedzibie, kiedy nastąpiła kolejna przeprowadzka, co dziwne, bez większych strat. Zgodnie z rozkazem gauleitera Goebbelsa o ewakuacji Berlina, wydanym z powodu zagrożenia nalotami bombowymi aliantów, PuSte przeniosło swoją zasadniczą działalność badawczą oraz zagrabione zbiory biblioteczne na południowy wschód od Berlina, do Bautzen (Saksonia), już w sierpniu 1943 r. Dokumentacja transportów ewakuacyjnych (w tym papiery załadunkowe i inwentarze pak) pozostaje wśród źródeł PuSte⁵⁰. W planach kondygnacji budynku w Bautzen, wskazujących miejsca wydzielone do rozlokowania zbiorów bibliotecznych, zachowały się nawet adresy zamieszkania pracowników PuSte. Sprawozdanie dyrektora PuSte dotyczy zaś 130 000 woluminów z Biblioteki Polskiej, które wysłano do Bautzen bez żadnej informacji odnośnie ich dalszego rozlokowania, co sugeruje, że większość zbiorów biblioteki pozostała w centrum ewakuacyjnym PuSte w Bautzen⁵¹.

Dyrektor Biblioteki Polskiej w Paryżu, Franciszek Puławski, jeszcze przed końcem działań wojennych dowiedział się, że większość zbiorów Biblioteki Polskiej, które przeznaczono dla Publikationsstelle w Berlinie, ewakuowano później do Bautzen. Zgodnie z jego danymi, na jesieni 1944 r. biblioteka została ewakuowana do Neugersdorf, niedaleko obecnej granicy czeskiej. Gdy polscy bibliotekarze (i przedstawiciele biblioteki w Paryżu) dowiedzieli się o miejscu ukrycia zbiorów w Neugersdorf, wystąpili z apelem do władz radzieckich o ich zwrot wkrótce po zakończeniu działań wojennych⁵².

Od lutego 1945 r., inaczej niż w przypadku pozostałych dwóch splądrowanych bibliotek paryskich, Biblioteka Polska posiada rejestr grabieży nazistowskich,

⁴⁸ BAB, R 153/1569, nota z obwoluty, datowana 9 III 1942 r., zawierającej materiały, które wydają się być kopią wstępnych inwentarzy przygotowanych w chwili wysyłania ładunku z Paryża.

⁴⁹ Patrz: M. Burleigh, op. cit., s. 230. Nie udało mi się jeszcze udowodnić tego przeniesienia. Kolekty z Staatsbibliothek w Berlinie nie są w stanie udokumentować nabytków z Biblioteki Polskiej. Sprawozdania bibliotekarza PuSte, Kohtego, za 1941 r., R 153/1131, 1942 r., R 153/1522, oraz 1943 r., R 153/1523 nie wskazują na takie przeniesienia.

⁵⁰ Patrz zwłaszcza plany kondygnacji w Bautzen (Kornstrasse 1) oraz inwentarze ładunku Biblioteki Polskiej przewożonego z Berlina do Bautzen, BAB, R 153/823. Załadunek kontynuowano w styczniu 1944 r. Patrz także dokumenty, R 153/825.

⁵¹ Ta liczba wymieniona jest w sprawozdaniu dyrektora PuSte, dr. Johannes Papritz, 23 VIII 1943 r., BAB, R 153/825.

⁵² Patrz: F. Puławski, op. cit., s. 172. Nie odnaleziono dokumentów PuSte od lata bądź jesieni 1944 r., przechowywanych w Berlinie, i stąd brak informacji o przenosinach do Neugersdorf.

prowadzony przez władze francuskie z dokładnością co do dnia oraz ze szczegółowym wykazem strat, którego kopię wysłano do Kwatery Głównej Aliantów (SHAEF) odpowiedzialnej za restytucję pomników, dzieł sztuki i archiwów (MFA&A)⁵³. Ale zachodni sojusznicy nie natrafili na ślad biblioteki na terenie ich stref okupacyjnych. Książki ewakuowane z Biblioteki Polskiej na południe Francji oraz do innych bezpiecznych schronień powróciły do Paryża.

Latem 1945 r. starania Puławskiego o zorganizowanie transportu dla części książek zgromadzonych w Neugersdorf do Adelina (wcześniej Zagrodno, niemieckie Adelsdorf, blisko Złotoryi, niemieckie Goldberg) blisko Legnicy zakończyły się pomyślnie, ale szczegóły tego transportu nie są udokumentowane⁵⁴. Jesienią 1945 r. delegacja Biblioteki Polskiej odnalazła około 110 pak z książkami z Paryża w szopie na terenie majątku księcia von Pfeil (niektóre z książek nie były nawet spakowane). Niezwykłym zbiegiem okoliczności zostały one odnalezione jedynie 25 kilometrów na południe od Legnicy, w Kwaterze Głównej Armii Czerwonej na Śląsk, gdzie działał Klub Oficerski, do którego miesiąc lub dwa miesiące później przewieziono książki z Biblioteki Turgieniewa. Książki z Biblioteki Polskiej zabrano do Biblioteki Narodowej w Warszawie w październiku 1945 r., ale kilka serii przekazano do Biblioteki Sejmowej⁵⁵. Większość z nich powróciła stamtąd do Paryża w lipcu 1947 r., w tym: 45 592 woluminy, 1229 tomów czasopism, 878 rękopisów, 85 szkiców, 532 teczki z mapami, 298 innych obiektów (m.in. katalogi i broszury). W Bibliotece Narodowej w Warszawie pozostało niewiele materiałów⁵⁶.

Puławski i jego polscy koledzy nie wiedzieli, że wiosną 1946 r. oddział Rudomino, zdobywający „łupy” biblioteczne, odnalazł 747 pak książek z Biblioteki Polskiej w porzuconej cegielni w Neugersdorf, skąd wysłał je do Moskwy w jednym z radzieckich eszelonów ze „zdobycznymi” książkami. Ostatnio odtajnione sprawozdania radzieckich oddziałów gromadzących „zdobycze” potwierdzają zawartość tychże 747 pak (czyli 70 000 woluminów oraz jedną pakę z katalogiem alfabetycznym), wysłanych do Biblioteki Literatury Zagranicznej w Moskwie (VGBIL), wśród 40 wagonów towarowych w eszelonie wojskowym nr 177/8030, który wyruszył z Drezna 6 V 1946 r. Radzieckie sprawozdanie zwraca uwagę, że ta

⁵³ Patrz przypis 17.

⁵⁴ Patrz: F. Puławski, op. cit., s. 172. Inne dokumenty dotyczące przeniesienia do Zagrodna (Adelin) nie pojawiły się.

⁵⁵ Książki z Biblioteki Polskiej zostały odnalezione wraz z ładunkiem około pięciu samochodów bagażowych, porzuconych przez władze nazistowskie w lutym 1945 r. w szopie na terenie dóbr Ksawerego Świerkowskiego w Zagrodnie (Adelin), co opisuje w sprawozdaniu z 25 X 1945 r. dr Bohdan Horodyski z Biblioteki Narodowej w Warszawie. Kierownik działu rękopisów Biblioteki Narodowej udostępnił mi w 1989 r. egzemplarz sprawozdania i inwentarza. Większość z reszty polskich zbiorów, odnalezionych w tej kryjówce, przybyła tu z Krakowa w styczniu 1945 r. wraz z wieloma wcześniej ewakuowanymi zbiorami (wiosna 1944) z Ossolineum i Towarzystwa Naukowego im. Szewczenki we Lwowie (NTS).

⁵⁶ Cytat z protokołu dyrektora paryskiej biblioteki, Puławskiego, przypis 7, s. 172. Niemożliwe jest ustalenie szczegółów dotyczących materiałów pozostających w Warszawie w 1947 r.

biblioteka była „przedmiotem zainteresowania ZSRR jako materiał do badań nad Polską i innymi krajami słowiańskimi, tym bardziej że nasze największe biblioteki zawierają niewiele literatury w tym zakresie”⁵⁷. Jednakże kiedy książki z Biblioteki Polskiej przybyły do Moskwy (742 paki), przekazano je do Państwowej Publicznej Biblioteki Historycznej, a nie do Biblioteki Literatury Zagranicznej⁵⁸.

Latem 1950 r., zgodnie z tajnymi aktami udostępnionymi ostatnio w Bibliotece Historycznej, bibliotekarzom GPIB polecono przygotowanie wstępnego sprawozdania z kontroli literatury „zdobyczej”. W sprawozdaniu późniejszym (marzec 1951) „kolekcja z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Polskiej w Paryżu” została opisana jako zawierająca „literaturę we wszystkich językach europejskich na temat historii Polski, literatury polskiej, dzieł Adama Mickiewicza i jego życia oraz twórczości”. Oceniono jej zbiory na „35 000 książek, 100 000 egzemplarzy gazet i czasopism, 40 pak materiałów innych”. Te ostatnie opisano w sześciu grupach, aczkolwiek jako zawierające „w większości wycinki z gazet i czasopism, fotografie, listy (źle uporządkowane)”:

- 1) [...] „listy do Władysława Mickiewicza (1839–1926) i Marii Mickiewicz”;
- 2) „materiały z Muzeum Adama Mickiewicza” [...], listy, fotografie, wycinki z gazet dotyczące Adama Mickiewicza;
- 3) „materiały z Akademii Mickiewicza we Florencji”;

⁵⁷ Telegram podpisany przez Margaritę Rudomino 16 V 1946 r. zapowiadał wysyłkę do Moskwy 747 pak książek z Biblioteki Polskiej, odnalezionych przez władze radzieckie w fabryce cegieł w Neugersdorf (razem z kilkunastoma innymi zbiorami z bibliotek niemieckich) — GARF, f. A-534, op. 2, d. 8, k. 133; ładunek ten potwierdzają listy załadunkowe oraz inne dokumenty w tym samym zbiorze. Patrz także: sprawozdanie „Pol'sko-francuzskaja biblioteka” [w:] „Spisok bibliotek obsledivannyh”, GARF, f. A-534, op. 2, d. 1, k. 133 v, i d. 10, k. 178 v; opublikowane w tłumaczeniu niemieckim Ingo Kolasy [w:] *Die Trophäenkommissionen der Roten Armee*, dokument nr 20, s. 133. Patrz też publikowana niemiecka wersja skróconego przypisu dotyczącego Biblioteki Polskiej w kolejnym sprawozdaniu podpisanym przez Rudomino, tamże, s. 166–167, które datuje ładunek opuszczający Drezno na 6 V 1946 (s. 170); oryginał i kolejna kopia tego dokumentu są przechowywane w GARF, f. A-534, op. 2, d. 1, kk. 21–25 oraz kk. 59–65. Kolejny skrócony harmonogram ładunków bibliotecznych publikowany w tłumaczeniu niemieckim (dokument nr 31, s. 197) potwierdza liczbę eszelonów, ale wymienia jedynie 742 paki pochodzące z Biblioteki Polskiej z Paryża. Kolejny skrócony wykaz podpisany przez Rudomino, zawarty w tej samej publikacji, wymienia liczbę 60 000, a nie 70 000 książek z Biblioteki Polskiej odnalezionych w Neugersdorf, które przetransportowano do Moskwy (dokument nr 26, s. 166–167). Wymieniony katalog alfabetyczny Biblioteki Polskiej nie został odnaleziony.

⁵⁸ Transport do GPIB jest potwierdzony w notatce Margarity Rudomino, dyrektora VGBIL, dla Komitetu Instytucji Kulturalno-Oświatowych, XI [1945], publikowanej w tłumaczeniu niemieckim [w:] *Die Trophäenkommissionen der Roten Armee*, s. 171 (dokument nr 27). Dokumentacja dotycząca przybycia tych pak do GPIB nie została odnaleziona, ale natrafiono w archiwum RGB na tabelaryczny wykaz numerów i oznaczeń pak w tym eszelonie 177/8030, RGB, op. 25, d. 81, kk. 6–7, który wykazuje, że z 747 pak oznakowanych literą „P” 725 przekazano do GPIB. Z wcześniejszego eszelonu (177/8028) 7 pak jest wymienionych jako przeznaczone dla Państwowej Biblioteki im. Lenina z oznaczeniem „P”, ale dalsza kontrola jest niezbędna, by stwierdzić, czy istotnie materiały te pochodzą z Biblioteki Polskiej.

- 4) „materiały (w większości wycinki z gazet i czasopism) dotyczące historii polskiej emigracji, jej organizacji we Włoszech i Anglii (XIX–XX w.)” oraz „historii ruchu wyzwolenia narodowego we Włoszech (1840–1850)”;
- 5) „materiały z archiwum osobistego Kazimierza Smogorzewskiego”;
- 6) „dokumenty dotyczące historii Biblioteki Polskiej w Paryżu”⁵⁹.

W marcu 1952 r. GPIB przedstawiło przybliżony budżet wstępnego skatalogowania i „przygotowania materiałów do przewozu”. Ponieważ kolekcja była wówczas „zmagazynowana w nieogrzewanym budynku byłego kościoła, przeznaczonym na magazyn GPIB oraz kolekcji przeznaczonych na wymianę”, katalogowanie materiałów, zalecone przez Komitet do spraw Instytucji Kulturalno-Oświatowych RFSRR (poprzednik Ministerstwa Kultury), mogło być przeprowadzane jedynie latem⁶⁰.

W październiku 1953 r. po posortowaniu i opracowaniu materiałów gotowy był opis kolekcji zawierającej:

„książki, broszury, gazety i czasopisma do 1917 r. — 50 317 woluminów; książki, broszury i numery czasopism po 1917 r. — 14 503 woluminy; wycinki z gazet do 1917 r. — 64 820 w 15 pudłach (z 12 807 broszurami); wycinki po 1917 r. — 29 pudeł (1540 broszur); i rękopisy, 4 pudła [później wpisane na liście jako 5]”⁶¹.

Bibliotekarze GPIB przygotowali kompletny katalog kartkowy, obejmujący wszystkie książki i serie wydawnicze oraz skrócone wykazy pozostałych materiałów, co pokazuje sprawozdania i kalkulacje budżetowe. W końcu grudnia 1954 r. kompletne zbiory przeniesiono do Ministerstwa Kultury z zamiarem przekazania ich do Polski.

Nie wszystkie z polskich zbiorów z Paryża, które trafiły z Niemiec do Moskwy, przekazano do Biblioteki Historycznej (GPIB). Niektóre z rzadkich obiektów i prac graficznych przekazano Państwowej Bibliotece ZSRR im. Lenina (GBL). Zgodnie z oficjalnym *prikazem* Ministerstwa Kultury z 1953 r. paryskie zbiory znajdujące się w GBL miały także zostać włączone do „daru” dla Polski⁶². Dwa oddzielne

⁵⁹ Pierwsze rękopiśmienne sprawozdanie L. K. Fedorova, głównego bibliotekarza, z 23 VIII 1950 r., Archiwum GPIB, specjalne, niepagiowane materiały dotyczące „Polskich zbiorów”, kk. 2–3. Szkic i maszynopis sprawozdania datowany 22 III 1951 r. i następne, kk. 11–12. Jestem wdzięczna Mikhailovi D. Afanas’evowi, dyrektorowi GPIB, za konsultację dotyczącą tajnych materiałów i całej sprawy.

⁶⁰ Tamże, sprawozdanie datowane 4 III 1952 r., kk. 13–16. Pozycja piąta wykazu — dokumenty polskiego emigracyjnego dziennikarza Kazimierza Smogorzewskiego (1896–1992) — jest to zagadką, ponieważ Smogorzewski przybył do Londynu i Paryża w początkach swojej kariery, przed wojną; nie ma żadnej wskazówki w moskiewskiej dokumentacji, ile i jakie papiery tam się znajdowały. Nie odnaleziono ich też wśród materiałów przekazanych do Warszawy z Moskwy.

⁶¹ Tamże, Sprawozdanie datowane 27 X 1953 r., kk. 17–18. Późniejsze sprawozdanie, z 29 XI 1954 r., wymienia raczej „pięć” niż cztery pudła „rękopisów należących do rodziny Mickiewicza i Kazimierza Smogorzewskiego”, k. 67. Zapewne katalogi kartkowe, opracowane we wczesnych latach 50., pozostawały pośród tych spalonych w 1980 r. w budynku byłego kościoła, wykorzystywanego przez GPIB jako magazyn pomocniczy, co sugerował dyrektor GPIB Afanas’ev.

⁶² Kopia „prikazu” nr 226 Ministerstwa Kultury z 6 VII 1953 r. zachowała się, tamże, k. 18, ale nie odnaleziono żadnych dokumentów w Archiwum RGB w sprawie planowanego transportu.

inwentarze opracowane w GBL opisują grafiki oraz pieczęcie z Biblioteki Polskiej w Dziale Rzadkich Książek tej biblioteki. Dwadzieścia pozycji z pierwszego inwentarza obejmuje 108 dzieł sztuki, w tym 16 portretów (nry: 1–15, 18), wśród nich m.in. portret Juliusza Słowackiego z 1831 r., oraz relief Paryża z 1841 r.; zbiór 21 litografii i rytów (nry: 16–17, 20); kolekcję 71 akwareli i szkiców w ołówku przygotowanych dla scen teatralnych; dwadzieścia rzadkich druków (XIX w. i wczesny XX w.), w tym pięciotomową kolekcję (druków i rękopisów) dotyczącą powstania styczniowego 1863 r., oraz kilkanaście numerów czasopism, w tym wydanie *Śpiewów historycznych* z 1816 r.⁶³

W styczniu 1955 r. władze radzieckie „świadome olbrzymich strat poniesionych przez polskie biblioteki i muzea” zapowiedziały „zwrot” tych „polskich książek i rękopisów, które zostały zagrabione przez faszystowskiego agresora i które zostały odnalezione przez armię radziecką”. W tym samym czasie przekazano władzom polskim inwentarze zbiorów paryskich (nry: 1–8), co potwierdza tajna dokumentacja polska i radziecka. Jednakże egzemplarze tych inwentarzy nie zostały odnalezione ani w Moskwie, ani w Warszawie⁶⁴. Władze polskie w kwietniu zdecydowały, że wspomniany tajny „dar” zostanie zdeponowany w Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie. Oficjalne przekazanie materiałów z Biblioteki Historycznej (GPIB) nastąpiło w Moskwie 13 VI 1955 r. „65 345 książek [...], 5 pudeł rękopisów, 15 pudeł wycinków z gazet i czasopism”, wymienionych w dokumencie przewozowym, to dane zbliżone do tych ze sprawozdań GPIB sporządzonych w 1954 r. w Moskwie⁶⁵. Nie odnaleziono żadnej wzmianki wskazującej na to, że materiały wymienione w inwentarzach z Biblioteki Lenina przewieziono wówczas do Polski. Przekazanie Polsce w 1957 r. innych „zdobycznych” polskich rękopisów z GBL można udokumentować na podstawie dostępnych raportów, podczas gdy transport materiałów z Biblioteki Polskiej

⁶³ Tamże, kwit datowany 29 XII 1954 r., k. 70; kopia maszynopisowa k. 73 z inwentarzami materiałów z Biblioteki Lenina, kk. 71–72.

⁶⁴ Sprawozdanie radzieckie z 22 I 1955 r. jest przechowywane tamże, k. 74. Polska dyplomatyczna korespondencja w sprawie „daru” potwierdza przyjęcie i wysyłkę inwentarzy do Warszawy, występuje ona w zespole Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych, Archiwum MSZ, ZSRR, 782, 7/142/16. Jestem wdzięczna dyrektorowi archiwum, Markowi Sędkowi, za odnalezienie tych dokumentów oraz Hannie Łaskarzewskiej z Biblioteki Narodowej za udostępnienie mi kopii dokumentów.

⁶⁵ Biblioteka Narodowa zamierzała wysłać Bohdana Hordyskiego do Moskwy, żeby mógł uczestniczyć w przewiezieniu ładunku do Warszawy, co wynika z korespondencji przechowywanej w Archiwum MSZ (patrz przypis 64). Jednakże dokument przewozowy został podpisany ze strony polskiej tylko przez przedstawiciela ambasady polskiej w Moskwie, a ze strony rosyjskiej tylko przez dyrektora i dwóch przedstawicieli GPIB. Egzemplarz „Aktu” (Moskwa, 13 VI 1955) udostępniło mi Muzeum Literatury ze swojego archiwum; udostępniono mi również inny egzemplarz tego dokumentu wraz z listem przewodnim z podziękowaniami dla GPIB. Uczyniła to p. Hanna Łaskarzewska. O ile wykazy GPIB wymieniają 15 kartonów książek oraz 29 kartonów wycinków z gazet, to moskiewski „Akt” przewozowy wyszczególnia tylko 15 pak; jest prawdopodobne, że kartony te były połączone w większe paki, ale bez egzemplarza inwentarzy niemożliwa jest weryfikacja.

w Paryżu miał być utrzymany w tajemnicy, zgodnie z zaleceniami zachowanymi w polskiej dokumentacji.

W 1984 r. polski specjalista potwierdził fakt, że do Muzeum Literatury w Warszawie przekazano zbiory z Biblioteki Polskiej w Paryżu, zawierające „kompletne zbiory książkowe z Muzeum Mickiewicza w Paryżu (5700 woluminów), część książek z Biblioteki Polskiej (29 000 woluminów), szereg rękopisów oraz dużą kolekcję albumów z wycinkami [...]”. Ponieważ powrót tych materiałów do Paryża nie był możliwy, umieszczono je jako „depozyt”⁶⁶. Choć nie odnaleziono żadnych informacji o tym, że część ładunku przekazano do jakiegokolwiek innej instytucji niż wymieniona, to całkowita liczba książek jest mniejsza o 30 000 woluminów niż podana w moskiewskim dokumencie przewozowym. Snuto różne domysły i postawiono szereg hipotez odnośnie tej niezgodności, ale bez inwentarzy bądź innych polskich sprawozdań czy papierów przewozowych niemożliwe jest jednoznaczne rozwiązanie tego problemu⁶⁷.

Zaintrygowana tymi sprzecznościami, w maju 2003 r. odwiedziłam Muzeum Literatury im. A. Mickiewicza w Warszawie i zbadalam szereg inwentarzy biblioteki paryskiej (opracowanych tam w latach 70.), oznaczonych jako depozyt z „Kolekcji książkowej Biblioteki Polskiej”. Cztery woluminy zawierają informacje na temat bogatej kolekcji książek pochodzących z wielu europejskich krajów (nry 1–18 537), w tym wiele pozycji ważnej polskiej literatury emigracyjnej oraz rzadkich druków, które zostały wpisane bez żadnego porządku; jeden z tomów obejmuje wykaz wydawnictw seryjnych (nry: 1–4000), gdzie większość pojedynczych tomów serii otrzymało odrębne sygnatury. Osobny tom inwentaryzuje starodruki (nry: 1–2155), w tym serie z grubsza uporządkowane według stuleci obejmujące 4 inkunabuły (sprzed 1500 r.), około 100 XVI-wiecznych druków, ponad 630 XVII-wiecznych druków oraz pozostałe materiały z XVIII w. Oddzielny tom inwentarza dotyczy kolekcji książek z Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu liczącej 5740 tomów (nry: 1–5405, w tym wiele z edycji wielotomowych) oraz znacznej części osobistej biblioteki Mickiewicza⁶⁸. Według opinii jednego z biblio-

⁶⁶ Dane te wymienia Halina Natuniewicz, *Zbiory i prace polonijne Muzeum Literatury im. Adama Mickiewicza w Warszawie: informator*, Warszawa 1984, *Zbiory i Prace Polonijne Bibliotek Polskich*, t. 2, s. 36–37. Informacja o przekazaniu zbiorów została potwierdzona w publikacji Tadeusza Januszewskiego *Zbiory rękopisów w bibliotekach i muzeach w Polsce*, Warszawa 1988, Biblioteka Narodowa, s. 299–300 (aczkolwiek podano błędną datę przyjęcia zbiorów — rok 1954).

⁶⁷ Patrz: sugestie zawarte w sprawozdaniu Hanny Łaskarzewskiej z Biblioteki Narodowej za rok 2002 (zrzypis 1); problem nie został jeszcze rozwiązany.

⁶⁸ Wszystkie inwentarze noszą tytuł „Biblioteka, Muzeum Adama Mickiewicza w Warszawie, Księgozbiór Biblioteki Polskiej — depozyt” — nr 1–6000; nr 6000–12000; nr 12001–17940; nr 17941–18537; „Starodruki–depozyt” — nr 1–2640[2155] (niektóre pozycje zawierają tytuły wielotomowe, z zaznaczoną całkowitą liczbą tomów); „Czasopisma” — nr 1–4000; „Księgozbiór Muzeum A. Mickiewicza w Paryżu” — nr 1–5405 [całkowita liczba tomów 5740]. Całkowita liczba wynikająca z tych inwentarzy to 24 692 tomy pochodzące z Biblioteki Polskiej. Jestem ogromnie wdzięczna Katarzynie Jakimiak, bibliotekarce tego muzeum, za udostępnienie różnych inwentarzy i książek z kolekcji. Więcej

tekarzy muzeum, wszystkie rzadkie książki wprowadzono do centralnego katalogu kartkowego druków sprzed 1800 r. Biblioteki Narodowej oraz włączono do zbiorów obejmujących zagraniczne wydawnictwa seryjne, opisane w jednym wspólnym katalogu narodowym periodyków zagranicznych. Jednakże w muzeum nie jest dostępny żaden katalog kartkowy z profesjonalnym czy nawet prowizorycznym opisem. Liczba książek w Muzeum Mickiewicza zgadza się z danymi zawartymi w sprawozdaniu opublikowanym w 1984 r., ale pełna liczba woluminów podana w innych grupach okazuje się o 5000 tomów mniejsza, a wskutek tego całkowita liczba 35 000 woluminów jest niższa niż liczba wymieniona w dokumencie przewozowym z Moskwy. Jednakże nie jest jeszcze możliwe wyjaśnienie tych sprzeczności.

Odrębny maszynopisowy inwentarz wymienia 94 teki zbiorów rękopiśmiennych z Muzeum Mickiewicza i Biblioteki Polskiej w Paryżu, przywiezione z Moskwy w 1955 r. i pozostające nadal jako „depozyt” w Dziale Rękopisów warszawskiego muzeum, w tym oddzielne teki dla niekompletnych źródeł o charakterze administracyjnym, dotyczących biblioteki i muzeum. Największe znaczenie mają akta Władysława Mickiewicza (1838–1926), syna Adama Mickiewicza, który przez długie lata kierował biblioteką paryską i literacką spuścizną ojca. Wśród nich są również dokumenty innych członków rodziny oraz drobne zespoły szczątkowe innych ważnych Polaków–emigrantów⁶⁹. Część papierów Władysława Mickiewicza znajduje się obecnie w Dziale Rękopisów Biblioteki Narodowej. Kolekcja szkiców autorstwa Juliusza Słowackiego, przygotowanych z myślą o scenografii sceniczej — prawdopodobnie wymieniona w inwentarzu Biblioteki im. Lenina z 1954 r. — została przekazana z Moskwy w związku z wystawą pamiątkową organizowaną w 1959 r. Jednakże nie pochodzą one z Paryża, natomiast niewątpliwie zostały odnalezione przez radzieckich łowców zdobyczy wojennych na terenie Polski pod koniec II wojny światowej, a obecnie znajdują się w zbiorach Muzeum Teatralnego w Warszawie⁷⁰.

Nadal nie wiemy, jak dużo książek i rękopisów, pochodzących z Biblioteki Polskiej, pozostaje na terenie byłego ZSRR. Nie wiemy również, co mogło spotkać paki z ładunkiem książek (w tym tą, która mieściła katalog kartkowy), które zaginęły z ładunku wysłanego z Drezna do Moskwy. Poza materiałami graficznymi

szczegółów na temat najcenniejszych obiektów z kolekcji w pracy H. Natuniewicz, *Zbiory i prace...*, s. 35–59.

⁶⁹ Jestem wdzięczna Tadeuszowi Januszewskiemu, szefowi Działu Rękopisów, za udostępnienie mi egzemplarza inwentarza i konsultacje w sprawie rękopiśmiennych materiałów. Wśród materiałów, złożonych w depozycie z Biblioteki Polskiej i Muzeum Adama Mickiewicza, jest wiele jednostek z niekompletną korespondencją w sprawach administracyjnych oraz inne papiery z biblioteki i muzeum w Paryżu (dział IX, nry 57–59).

⁷⁰ Tadeusz Januszewski jako pierwszy opowiedział mi o tych materiałach, natomiast Hanna Łaskarzewska wyjaśniła mi ich pochodzenie, ale nie udało się odnaleźć dokumentów na temat ich przeniesienia.

i innymi materiałami wymienionymi powyżej prawdopodobnie wydaje się, że Biblioteka Lenina (obecnie RGB) przyjęła znacznie więcej książek. Bibliotekarze RGB, którzy poszukują książek z Biblioteki Turgieniewa, informują o znalezieniu paru woluminów z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Polskiej, ale ich duplikaty, które trafiły do GBL, równie dobrze mogły zostać przekazane do innych instytucji. Być może kilka z zaginionych pak trafiło do państwowych zbiorów literackich, które także rozdzielono pomiędzy biblioteki na terenie całego ZSRR w okresie powojennym. Skoro książki z Paryża przechowywano nieskatologowane w magazynie duplikatów i materiałów przeznaczonych na wymianę zbiorów Biblioteki Historycznej (GPIB), niektóre z nich mogły trafić do innych bibliotek radzieckich. Dla przykładu 15 książek z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Polskiej (w tym 2 również z pieczęciami GPIB) odnalazło się kilkanaście lat temu w bibliotece Państwowego Uniwersytetu w Woroneżu razem z 26 innymi z Biblioteki Turgieniewa⁷¹. Obecnie nie można stwierdzić, dokąd trafiło więcej książek z Biblioteki Polskiej, ale niedawno książki z pieczęciami Biblioteki Turgieniewa odnaleziono na Sachalinie⁷². Tropienie rozproszonych zbiorów Biblioteki Polskiej będzie coraz trudniejsze, jako że nie wszystkie książki, co uwidoczniło się w przypadku książek przechowywanych w Warszawie, noszą pieczęcie własnościowe.

Nieopublikowane sprawozdanie z Paryża z 1969 r., dotyczące strat wojennych, autorstwa Wojciecha Kreta, kustosa Biblioteki Polskiej, kończy się wnioskiem, że do biblioteki w Paryżu powróciło około 48% przedwojennych zbiorów⁷³. Jednakże być może Kret świadomie bądź nieświadomie nie brał pod uwagę materiałów zabranych do Związku Radzieckiego, ani też ich części zwróconej do Warszawy. Według ostatnich danych z Warszawy wynika, że jeśli połączymy wielkości z Biblioteki Narodowej z danymi nazistowskimi dotyczącymi „pozyskania” i przemieszczeń, to dojdziemy do wniosku, że materiały zwrócone (stan na 2003 r.)

⁷¹ Sprawozdanie dyrektora biblioteki w Woroneżu, Svetlany Yants, przedstawione w kwietniu 2000 r. w trakcie międzynarodowej konferencji poświęconej przemieszczonemu dobru kultury, która odbyła się w Moskwie (VGBIL), jest dostępne w postaci elektronicznej na stronie internetowej http://www.libfl.ru/restitution/conf/janz_r.html. Autorka udostępniła mi egzemplarze aktualnych serii broszur zawierających informacje o książkach przechowywanych w Regionalnej Bibliotece Naukowej (Zonal'naja nauchnaja biblioteka) Państwowego Uniwersytetu w Woroneżu: *Universiteckaja biblioteka w licakh, sobytijakh, knigakh, no. 3: Knigi iz Russkoj Turgenevskoj biblioteki w Parizhe, khраниashhesja v NBVGU*; oraz nr 5: *Iz kataloga knig „Pol'skaja biblioteka v Parizhe”* (Woroneż, 2000).

⁷² Patrz: S. A. Paichadze, *Knigi iz Turgenevskoj Biblioteki v Parizhe na ostrove Sahalin*, [w:] *Tret'i Grodekovskie chtenija: materialy regional'noj nauchno-praktičeskoj konferenciji. Dal'nij Vostok Rossii: Istoricheskij opyt i sovremennye problemy zaselenija i osvoenija territorii, Khabarovsk 4–5 oktjabrja 2001 g.* (Khabarovsk, Khabarowskij kraevoj kraevedčeskoj muzei im. N. I. Grodekova, 2001), t. 2, s. 172–75.

⁷³ „Oświadczenie w sprawie strat, poniesionych przez Bibliotekę Polską w Paryżu, w wyniku deportacji zbiorów przez Niemców w roku 1940” (Paris, 29 XII 1969). Marc Franciszkowski udostępnił mi egzemplarz tego sprawozdania znajdującego się wśród dokumentów Librairie Lettres Slaves w Paryżu.

stanowią 30% przedwojennego zasobu⁷⁴. W 1992 r. Biblioteka Narodowa zainicjowała program pomocy dla Biblioteki Polskiej w Paryżu, obejmujący „porządkowanie, katalogowanie, mikrofilmowanie oraz odzyskiwanie utraconych książek i rękopisów”⁷⁵. Kilkanaście rejestrów oraz szereg innych materiałów zwrócono wówczas do Paryża z Biblioteki Narodowej, ale wszystkie książki i rękopisy zdeponowane w Muzeum Literatury w Warszawie, o ile wiem, pozostają w nim nadal⁷⁶.

Inne prywatne słowiańskie biblioteki i archiwa, zrabowane w tym samym czasie w Paryżu, obejmują także zbiory Pawła Milukowa i Borysa Nikołajewskiego, co wynika z wykazów ERR oraz innych nazistowskich dokumentów. Akta Pawła Milukowa, zagrabione przez nazistów z Paryża, obecnie są przechowywane w Moskwie w GARF wraz z ponad 5000 woluminów z jego osobistej biblioteki, które aktualnie znajdują się w bibliotece GARF. Zostały one zabrane nie przez ERR, ale przez SD dla RSHA, a następnie przewiezione z Wolfelsdorf na Śląsku do Moskwy razem z łupem RSHA Amt VII. Książki te przeniesiono w 1946 r., razem z aktami paryskimi Borysa Nikołajewskiego, z Archiwum Specjalnego do CGAOR ZSRR (poprzednika GARF)⁷⁷. Wykazy te zawierały również 144 paki zbiorów paryskiego oddziału Instytutu Historii Społecznej (ISH), którym Nikołajewski kierował przed wojną, a którego zbiory były zasobne w dokumenty socjalistów, w tym też papiery uchodźców z Europy Wschodniej. Te z nich, które po zakończeniu wojny znalazły się w Polsce, zostały zwrócone w 1956 r. przez polską partię komunistyczną do Belgii i Holandii.

Wykazy materiałów, skonfiskowanych w Paryżu przez ERR, obejmują książki i archiwa kilkunastu innych rosyjskich emigracyjnych pisarzy, w tym na przykład

⁷⁴ H. Łaskarzewska z Biblioteki Narodowej zbadała źródła polskie; patrz jej ostatnie sprawozdanie w przypisie 1.

⁷⁵ E. Markiewicz, *Biblioteka Polska w Paryżu i jej zbiory*, Biblioteka Narodowa, Warszawa 1994/1995, s. 7.

⁷⁶ H. Łaskarzewska nie odnalazła żadnej informacji wskazującej na to, że po roku 1989 zwrócono do Paryża więcej książek. Nie ma też żadnych zmianek o pokwitowaniach w sprawozdaniach Biblioteki Paryskiej po roku 1991 [w:] *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego i Biblioteki Polskiej w Paryżu*, 6 t., Paris/Warsaw 1991–2000.

⁷⁷ Papiery Milukowa zarówno z Paryża, jak i Pragi (RZIA) obecnie są przechowywane w GARF, f. R-5856 (2 op.; 788 j.a.; 1869–1939), jak opisano [w:] *Fondy Russkogo zagranichnogo arkhiva w Prage [RZIA]: mezharkhivnyj putevoditel'* (Moskwa, 1999, s. 331–333). Zgodnie z tymi danymi, Milukov przekazał część swoich dokumentów do RZIA w Pradze w latach 1935–1936, ale 550 jednostek i 7143 książki z Paryża otrzymano z Archiwum Specjalnego (CGOA). Liczba 550 jednostek odpowiada liczbie materiałów przekazanych 18 IX 1946 r., wymienionej w rocznym sprawozdaniu Musatowa, „Dokład o rabote CGOA–SSSR za 1946 god”, GARF, f. 5325, op. 2, d. 1640, k. 83. Źródła redakcyjne „Poslednich novosti”, które wydawał Milukow w Paryżu do 1940 r., zostały wydzielone z jego dokumentów i obecnie są przechowywane jako f. 6845 (351 jednostek z lat 1920–1939), i opisane w *Fondy RZIA* (s. 332) jako wydzielone z akt Milukowa, o których wiemy, że zostały zrabowane przez nazistów w Paryżu. Akta Borysa Nikolaevskiego z Paryża są częścią zespołu przechowywanego w GARF (f. R-9217; 95 j.a. z lat 1923–1937).

9 pak akt Marka Ałdanowa (Ałdanow — pseudonim Landau) (SOQ 1–9)⁷⁸; 71 pak jest wymienionych jako skonfiskowane z Biblioteki Czeskiej (SOK 1–71) w Paryżu, ale ich losy pozostają niezbrane. Inny dokument w tym samym zespole kijowskim wymienia 135 głównych żydowskich bibliotek i archiwów skonfiskowanych razem z większością materiałów masonskich. Ostatnio udało mi się odnaleźć opisy 28 z tychże zagrabionych bibliotek, przygotowane przez ERR w Raciborzu w 1944 r., które odnalazły się wśród szczątkowych zespołów ERR przechowywanych w Archiwum YIVO w Nowym Jorku. Jednakże zasoby bibliotek słowiańskich uznano za materiały o szczególnym znaczeniu i natychmiast włączono do Ostbücherei ERR⁷⁹.

Od momentu upadku Związku Radzieckiego starania o zwrot zbiorów archiwalnych z terytorium Rosji przynoszą większe sukcesy niż analogiczne działania podejmowane wobec zbiorów bibliotecznych. Za przykład posłużyć może restytucja zbiorów archiwalnych dla Francji. W 1999 r. moskiewski dziennikarz Jewgienij Kuźmin, kierujący wydziałem bibliotecznym Ministerstwa Kultury, opracował pierwsze obszerne sprawozdanie na temat tzw. zdobycznych ksiązek bibliotecznych na terenie ZSRR. W swojej pracy ujawnia miliony „zdobycznych” ksiązek niemieckich, które pozostawiono na zniszczenie pod gołębimi odchodami w opustoszałym kościele na terenie Łuzkoje, pod Moskwą, a wśród nich wiele cennych starodruków ze znanych kolekcji niemieckich. Jego artykuł zawierał jedną z pierwszych opublikowanych informacji na temat przybycia ksiązek z Biblioteki Turgieniewa do Biblioteki Lenina⁸⁰. W grudniu 1992 r. w wyniku obrad Rosyjsko-Niemieckiego Okrągłego Stołu do spraw Bibliotek Kuźmin ujawnił dokument podający liczbę 11 milionów „zdobycznych” ksiązek sprowadzonych z Niemiec do ZSRR po wojnie, ale liczba ta nie obejmuje zbiorów sprowadzonych przez inne agencje oraz tych, które dotarły przypadkiem, wymieszane z materiałami archiwalnymi. Początkowo w trakcie tego spotkania dyrektorzy wielu rosyjskich bibliotek nie byli nawet przygotowani do przyznania, że posiadają jakiegokolwiek zdobyczne ksiązki, i jedynie stopniowo prawda o kolekcjach zdobycznych może wyjść na światło dzienne⁸¹.

⁷⁸ „Paris Einsatzstellen aus Schildes Kartothek”, kk. 274–275. Szereg sprawozdań PuSte z okresu IX–X 1940 r. (BAB, R 153/1650) wskazuje na zainteresowanie zbiorami Biblioteki Czeskiej, a w jednym z nich (9 IX 1941) Wolfgang Kohte, bibliotekarz PuSte, żądał niezamieszczania żadnych szczegółów dotyczących jej zbiorów. Nie odnaleziono dalszej dokumentacji.

⁷⁹ CDAVO, f. 3676, op. 1, spr. 172, kk. 273–283; YIVO Archiwum, RG 215 (Zbiory Berlińskie), G-223, większość z 28 opisów bibliotecznych jest datowana na rok 1944 w Raciborzu, pomimo że 5 z nich opracowano w Berlinie w 1942 r.

⁸⁰ Patrz Evgenii Kuz'min, *Tajna cerkvi v Uzkom*, „Literaturnaja gazeta”, nr 38 (8 IX 1990), s. 10. Nawiązuje on do dokumentu dotyczącego przybycia ksiązek z Biblioteki Turgieniewa wraz z przesyłką 200 000 tomów literatury zagranicznej, spośród których wiele było uszkodzonych. Ostatnio zdarzyło mi się analizować oryginał „Aktu” z 21 V 1947 r., Archiwum RGB, op. 25, d. 69.

⁸¹ Patrz: P. Grimsted, *Trophies of War and Empire...*, zwłaszcza rozdział 7 oraz strony 257–270, z odniesieniem do wskazanej literatury. Patrz również artykuł E. Kuz'mina *Neizvestnye stranicy istorii nemeckikh bibliotecznykh kollekcii v gody Vtoroj mirovoj vojny*, [w:] *Restytucja bibliotecznych sobranii*

W ciągu dziesięciolecia, od 1991 r. poczynając, miały miejsce jedynie dwie restytucje zbiorów bibliotecznych z terytorium Rosji, obie dla Holandii w 1992 r. Pierwsza objęła 600 holenderskich książek z Rosyjskiej Biblioteki Literatury Zagranicznej (VGBIL), druga zaś — kolekcji europejskiej literatury socjalistycznej z byłej biblioteki Instytutu Marksizmu–Leninizmu (obecnie GOPB). Do stycznia 2001 r., kiedy odbywało się kolokwium z okazji 125. rocznicy powstania Biblioteki Turgieniewa, zaledwie jedna ze 100 000 książek zagrabionych przez nazistów (a następnie przejętych przez stronę radziecką) powróciła z wojny do swojego domu w Paryżu i to całkiem przypadkowo. Holenderskojęzyczna edycja Nowego Testamentu z 1885 r., ostemplowana pieczęcią własnościową Biblioteki Turgieniewa, została zwrócona w 1992 r. do Amsterdamu ze zbiorami z VGBIL w Moskwie, a następnie bibliotekarze holenderscy przekazali tę pozycję do Paryża⁸².

Początkowy optymizm w sprawie załagodzenia konfliktu wokół kwestii restytucji oraz szansa na powrót książek bibliotecznych z Rosji zaczął słabnąć u schyłku 1992 r. Wzmagająca się działalność rosyjskich nacjonalistów doprowadziła do tego, że wiosną 1994 r. Duma wydała zakaz restytucji wszystkich dóbr kultury. Jak gdyby w odwecie niemieccy bibliotekarze opublikowali tom z niemieckim tłumaczeniem tajnych dokumentów radzieckiego oddziału zdobywającego łupy, szczegółowo informujących, ile książek (i/lub pak) zabrano z każdego z setek niemieckich bibliotek i muzeów⁸³. Dokumenty te pozwoliły mi ustalić dzieje trzech słowiańskich bibliotek z Paryża, ale nie wszystkie oryginały zostały odtajnione w Moskwie.

Biblioteka Literatury Zagranicznej jest jedną z pierwszych w Rosji, która otwarcie podchodzi do problemu zdobytych zbiorów, a jej dyrektorzy począwszy od wczesnych lat 90. podkreślali korzyści płynące z „gestów dobrej woli”, jakimi było przywracanie zbiorów bibliotekom zagranicznym. Jednakże od 1992 r. rosyj-

i sotrudnichestwo w Evrope: Rossijsko-germanskij „krugl’yj stol’”, 11–12 dekabnja 1992 g. (Moskwa, 1994; także wydano w Niemczech), oraz artykuł Ingo Kolasa, *Sag mir wo die Bücher sind...: Ein Beitrag zu „Beutekulturgütern” und „Trophäenkommissionen”*, „Zeitschrift für Bibliothekswesen und Bibliographie”, 42 (4) (1995), s. 357–360. Artykuł Kuz’mina i kilka innych wybranych z zorganizowanego w 1992 r. okrągłego stołu są dostępne w wersji elektronicznej <http://www.libfl.ru/restitution>, wraz z obszerną bibliografią.

⁸² Zdarzenie to zostało mi przedstawione przez Fritsa Hoogewouda, zastępcę kuratora Biblioteki Rosenthaliana, Biblioteki Uniwersytetu w Amsterdamie. Patrz publikowane sprawozdanie Hoogewouda poświęcone migracji i losom zwróconych zbiorów, „Russia’s Only Restitution of Books to the West: Dutch Books from Moscow (1992)”, [w:] *The Return of Looted Collections*, s. 72, 74. Książka była najpierw wystawiona i pojawiła się w katalogu *Tentoonstellingscatalogus van de boeken uit het fonds de VGBIL aanhorig bij de Nederlandse bezitters Amsterdam, Universiteitsbibliotheek, September 1992/ Books from the Netherlands — War Victims: Catalogue of a book exhibition from the holdings of the VGBIL, belonging to the Netherlands, 15–28 June 1992*, zebrane i wydane przez M. F. Pronina i in. (Moscow 1992); opatrzony przypisami egzemplarz katalogu jest przechowywany w Bibliotece Rosenthaliana.

⁸³ *Die Trophäenkommissionen der Roten Armee*. Mimo że większość oryginalnych radzieckich dokumentów przechowywanych w GARF jest nieuporządkowana, to te, które znajdowały się wśród byłych źródeł CP w RGASPI oraz RGANI, pozostają ściśle tajne.

skie prawo nie zezwala już na dalsze restytucje dla Niemiec i innych krajów. Niemniej jednak VGBIL opublikowała szereg katalogów swoich „zdobycznych” zbiorów oraz bazę danych zawierającą kompendium oznakowań książek zagranicznych. Poczynając od 2000 r. VGBIL wespół z Ministerstwem Kultury oraz niemieckimi kolegami finansuje serię konferencji na temat restytucji zbiorów, ponadto VGBIL rozpoczęła przygotowanie strony internetowej oraz wirtualnego biuletynu poświęconego osiągnięciom w tej dziedzinie w skali międzynarodowej⁸⁴.

Uczestnicy konferencji zorganizowanej w VGBIL w Moskwie w kwietniu 2000 r. zapoznali się z rewelacjami na temat 26 książek z Biblioteki Turgieniewa oraz 15 z Biblioteki Polskiej w Paryżu, które zidentyfikowano w Woroneżu⁸⁵. Kolega z Kijowa dociekał, czy jakieś książki z Biblioteki Petlury zostały również tam odnalezione, ale otrzymał odpowiedź negatywną. Następnie dyrektor Państwowej Publicznej Biblioteki Historycznej w Moskwie (GPIB) wystąpił z apelem, ażeby wszystkie książki zagarnięte z Biblioteki Turgieniewa przez nazistów, które następnie trafiły do Rosji, zostały zwrócone do Paryża w uznaniu unikalnej roli tej biblioteki jako przyczółka rosyjskiej kultury w stolicy Francji. Specjalista z Ministerstwa Kultury powtórzył ponownie w druku tę sugestię⁸⁶. W kwietniu 2001 r. zostało zorganizowane przez VGBIL kolejne międzynarodowe seminarium w sprawie restytucji dóbr kultury na temat: „Ustawodawstwo i gesty dobrej woli”, ale nie pojawiło się tam wiele innych rosyjskich gestów godnych odnotowania⁸⁷.

Po raz pierwszy natknęłam się na album z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Turgieniewa w 1989 r. w Moskwie, w mieszkaniu jednego z przyjaciół,

⁸⁴ *Katalog der Drucke des XVI. Jahrhunderts aus den Beständen des VGBIL/Katalog nemeckojazychnykh izdanii XVI veka w fondakh VGBIL/Catalogus librorum sedecimi saeculi qui in Totius Rossiae reipublicae litterarum externarum bibliotheca asservantur*, comp. I. A. Korkmazova i A. L. Ponomarev; ed. N. V. Kotelev (Moscow, 1992, 1996), oraz bardziej aktualny *Katalog izdanii XVI veka v fondakh VGBIL / Catalogus librorum sedecimi saeculi qui in totius Rossiae reipublicae litterarum externarum bibliotheca asservantur, pt. 2: Knigi na novykh evropejskikh jazykakh (krome nemeckogo)/ Libri verba linguarum vernacularum continentes* (Moscow, 2001). Baza danych zawierająca informacje o książkach oznakowanych jest dostępna w wersji elektronicznej : <http://www.libfl.ru/restitution>, a także w wersji drukowanej (Moscow 2000). Od czasu przygotowania strony internetowej VGBIL stracił fundusze przeznaczone na ten cel i w związku z tym prowadzenie strony, poświęconej restytucjom, okazało się niemożliwe.

⁸⁵ Patrz przypis 71 zawierający dane dotyczące konferencji i publikowanych materiałów.

⁸⁶ Patrz program konferencji i sprawozdania na stronie internetowej: <http://www.libfl.ru/restitution/conf/index.html>. Patrz nawiązanie do apelu Mikhaila Afanas'evskiego, dyrektora GPIB, z komentarzami specjalisty z Ministerstwa Kultury, Nikolaja Petrovskiego, *Po sledam turgenevskoj biblioteki*, „Echo planety”, no 47 (listopad 2000), s. 31. Pozostali koledzy z Ministerstwa Kultury wskazywali na konieczność powrotu książek z Biblioteki Turgieniewa do Paryża.

⁸⁷ Patrz program i sprawozdania na stronie internetowej: <http://www.libfl.ru/restitution/conf01/index.html>, zawierającej także mój krótki komunikat, „Gestures of Goodwill and the Unfinished Business of Post-World War II Restitution” wygłoszony w trakcie obrad konferencji, *Zhesty dobroj voli i zakonodatel'stvo/Gesten des guten Willens und Gesetzgebung*, ed. E. Iu. Geneva, Klaus Michaletz, i Olaf Werner (Berlin/Moscow, 2001).

historyka rosyjskiego. Często na pieczęcie Biblioteki Turgieniewa natrafiano w antykwariatach oraz zbiorach prywatnych na terenie całego byłego ZSRR. W prasie radzieckiej pojawiła się wzmianka o książce z taką pieczęcią, zdeponowanej w lokalnej bibliotece w Nowo-Konstantynowie nad Donem oraz o czterech w Muzeum Majakowskiego w Moskwie. Kilkanaście przekazano w różnych okresach do Muzeum Turgieniewa w Orel. Istnieje wiele informacji o książkach z pieczęciami Biblioteki Turgieniewa w Mińsku, ponadto w 1997 r. prezydent Białorusi Łukaszenka przekazał cztery z nich prezydentowi Jelcynowi, zapewniając swojego rosyjskiego gospodarza, że tam, skąd pochodzą, jest ich więcej. Kolega z Ukrainy odnalazł więcej książek na wsi, nieopodal Kijowa — przywiezionych z wojny przez żołnierza. Dwie zauważono w Uniwersytecie Stanforda w Palo Alto, w Kalifornii — zostały prawdopodobnie uzyskane w ramach wymiany ze Związku Radzieckiego⁸⁸.

Pod koniec lat 80. 220 ocalałych książek z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Petlury, zidentyfikowanych w Mińsku, zostało „zwróconych”, ale do Kijowa, nie do Paryża. Ostatnio Rosyjska Biblioteka Państwowa odnalazła kilka książek z Biblioteki Petlury, a pojedyncze numery periodyków odnaleziono wśród materiałów archiwalnych z przedwojennych kolekcji aktualnie rozdzielonych pomiędzy cztery różne archiwa. W 2000 r. rosyjscy archiwiści odmówili zwrotu źródeł o charakterze administracyjnym, należących do Biblioteki Petlury, oraz innych emigracyjnych zespołów ukraińskich francuskiej proweniencji, przechowywanych w byłym Archiwum Specjalnym (obecne RGVA), których oficjalnie domagała się Francja. Nie zgłaszano żądań o dodatkowe źródła z Biblioteki Petlury w Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej (GARF)⁸⁹.

GARF przechowuje ponadto w swoich zbiorach dwa zespoły z ważnymi fragmentami dokumentacji paryskiej o charakterze administracyjnym, pochodzącej z Biblioteki Turgieniewa, a nawet dwa przedwojenne katalogi biblioteczne⁹⁰. Inna ważna grupa dokumentacji bibliotecznej o charakterze administracyjnym została ostatnio utworzona spośród wspomnianego zbioru „zdobyczego” w dziale rękopisów Rosyjskiej Biblioteki Państwowej⁹¹. Jednakże żadne z wymienionych źródeł nie jest przewidziane do zwrotu w ramach restytucji dóbr kultury, także Paryż nie zgłosił w tym zakresie żadnych oficjalnych żądań. Archiwiści rosyjscy uparcie

⁸⁸ Wszystkie te dokumenty są zamieszczone w pracy P. Grimsted, *The Odyssey of the Turgenev Library...*

⁸⁹ Opisy wszystkich zespołów archiwalnych są przygotowywane na bieżąco zarówno w RGVA, jak i GARF, są także wyszczególnione w pracy P. Grimsted, *The Postwar Fate of the Petliura Library...*

⁹⁰ Niekompletne źródła o charakterze administracyjnym z Biblioteki Turgieniewa wraz z pojedynczymi egzemplarzami akt szeregu emigracyjnych dziennikarzy, skonfiskowane w Paryżu przez nazistów, są nadal przechowywane w GARF, f. 6846 (141 j.a.), podobnie jak kilka dodatkowych jednostek dotyczących książek pożyczonych przez rosyjskich żołnierzy w końcu II wojny światowej, które przechowuje się oddzielnie w zespole 6162 (13 j.a.).

⁹¹ W lipcu 2003 r. mogłam ostatecznie przyjrzeć się nowemu „opisowi” oraz 33 jednostkom, które utworzono ostatnio jako zespół nr 878 w Dziale Rękopisów RGB.

utrzymują, że „rossika” powinny być przechowywane w Rosji, i dlatego powstrzymują ich restytucję, mimo że wytworzono je na emigracji, a następnie zostały zagrabione przez nazistów w czasie wojny⁹².

Przed 2001 r. informacje o książkach pochodzących z Biblioteki Turgieniewa, a przechowywanych w RGB, nie były ogólnie dostępne, nawet bibliotekarze z tej instytucji nie byli świadomi, co posiadają w swoich zbiorach. Jeden ze specjalistów z Ministerstwa Kultury sugerował w swoim artykule z jesieni 2000 r., że informacja ta „była szczelnie zamknięta pod siedmioma pieczęciami”⁹³. Wkrótce po opublikowaniu tegoż artykułu Ministerstwo Kultury wydało zalecenia (oraz udzieliło pomocy) w sprawie opisywania „zdobycznych” zbiorów biblioteki. Aktualnie Rosyjska Biblioteka Państwowa otwarcie przyznaje się do posiadania „zdobycznych” zbiorów oraz podejmuje kosztowne wysiłki zmierzające do ich identyfikacji i udokumentowania ich pochodzenia.

W latach 90., gdy francuskie żądania archiwalne przedstawiono Rosji, specjaliści z Quai d’Orsay nie zdawali sobie sprawy, że wspomniane rosyjskie i ukraińskie materiały emigracyjne znajdują się w Moskwie. Kiedy rosyjscy bibliotekarze opracowali wstępny wykaz zespołów, przechowywanych w byłym Archiwum Specjalnym, mylnie przypisali ukraińskim emigracyjnym zespołom z Paryża proveniencję ukraińską. Większość tych zespołów z GARF ujawniono publicznie w 1989 r. jako część zbiorów zwanych „rossika”, ale ponownie nie wyjaśniono ich proveniencji⁹⁴. W 2000 r. opublikowano przewodnik, zawierający informacje o zbiorach Rosyjskiego Zagranicznego Archiwum Historycznego (RZIA) w Pradze, które w 1946 r. przeniesiono do Moskwy w charakterze „daru” dla Akademii Nauk ZSRR. W chwili gdy rozpoczynały się prace nad wspomnianym przewodnikiem, w 1989 r., archiwiści z CGAOR ZSRR zinwentaryzowali zespół z Biblioteki

⁹² Patrz mój ostatni artykuł na temat odzyskania przez Rosjan materiałów archiwalnych, zwanych „rossika”, *Cel’ vyjavenija zarubezhnoj arkhivnoj Rossiki: politika ili kul’tura?*, [w:] *Zarubezhnaja arkhivnaja Rossika: itogi i perspektivy vyjavenija i vozvrashhenija. Materiały Mezhduнародnoј nauchno-praktičeskoј konferenciji, 16–17 nojabrja 2000 g.*, Moskwa, ed. Vladimir P. Kozlov (Moskwa, Rosarchiv, Rossijskoe obshhestvo istorikov-arkhivistov, 2001). Patrz także wersja angielska *Russian Attitudes Towards Archival Rossica Abroad: Cultural Reintegration or Political Agendas?*, [w:] *Russian and East European Books and manuscripts in the United States: Proceedings of a Conference in Honor of the Fiftieth Anniversary of the Bakhtmeteff Archive of Russian and East European History and Culture, October 12–13, 2001. Slavic & East European Information Resources*, no. 4 (2003); rozszerzona wersja jest przygotowywana.

⁹³ Nikolaj Petrovskij, *Po sledam turgenevskoj biblioteki*, „Echo planety”, no 47 (listopad 2000), s. 30.

⁹⁴ *Gosudarstvennyj arkhiv Rossijskoj Federacii: putevoditel’*, vol. 6: *Perechen’ fondov Gosudarstvennogo arkhiva Rossijskoj Federacii i nauchno-sprawochnyj apparat k dokumentam arkhiva*, ed. S. W. Mironenko (Moskwa, 1998). Wymieniono je również w suplementie monografii autorstwa Andreja V. Popova, *Russkoje zarubezh’e i arkhivy: dokumenty rossijskoj emigracii w arkhivach Moskvy: problemy vyjavenija, komplektovanija, opisanija, ispol’zovanija* (Moskwa, 1998), s. 250–253, passim. Zespoły ukraińskie zostały po raz pierwszy zidentyfikowane i opisane przez P. Grimsted w pracy *The Postwar Fate of the Petliura Library...*, s. 410–413.

Turgieniewa jako pochodzący z RZIA w Pradze. Dopiero kiedy przedstawiłam im dowody proveniencji paryskiej, to jest pieczęcie własnościowe Biblioteki Turgieniewa, archiwiści z GARF usunęli wspomniane zespoły z przygotowywanego przewodnika poświęconego RZIA⁹⁵.

Liczne międzynarodowe umowy i rezolucje, w tym ONZ i UNESCO oraz Międzynarodowej Rady Archiwów (ICA), wzywają do zwrotu przemieszczonego dziedzictwa kultury do krajów pochodzenia. Jeden z warunków, przyjętych przez Rosję w 1996 r., w chwili przystępowania do Rady Europy, wzywał państwa członkowskie do zwrotu własności w postaci dóbr kultury, w szczególności w zakresie archiwów. Ale, niestety, te międzynarodowe instrumenty prawne nie pomogły jeszcze powrócić do domu wielu spośród „zdobycznych” książek i archiwów, które nadal pozostają w Rosji.

W przypadku bibliotek słowiańskich można by oczekiwać, iż pojawi się więcej dobrej woli w ziemi ojczystej, zwłaszcza dziś, po upadku ZSRR, kiedy wszystkie trzy słowiańskie nacje poszukują odtworzenia więzi z utraconą oraz wygnaną wcześniej kulturą diaspory. Wspomniane trzy biblioteki reprezentują ośrodki kulturalne Rosjan, Ukraińców i Polaków w Paryżu, gdzie powstały i miały długą historię oraz tradycje. Wcześniej chroniły dla potomności wyrzuconych, wymazanych z historii ojczyzny. Nim doszło do upadku ZSRR, pełniły funkcje ośrodków opozycyjnych wobec komunistycznego reżimu, który nie szczędził starań, żeby odciąć dostęp do emigracji i dysydentów, równocześnie próbując przy tym śledzić ich losy. Obecnie mogą one wszystkie pełnić rolę potencjalnych centrów, działających na rzecz umocnienia i rozwoju więzi Rosjan, Ukraińców i Polaków z diasporą.

W przeciwieństwie do braku ścisłych więzi między ojczyzną a bibliotekami rosyjską i ukraińską, Biblioteka Polska w Paryżu utrzymywała od schyłku XIX w. bezpośrednie kontakty z Polską Akademią Umiejętności w Krakowie. W rezultacie w okresie międzywojennym stała się ważnym ośrodkiem kultury za granicą dla odrodzonej Rzeczypospolitej Polskiej. Natomiast ostatnio, po upadku Związku Radzieckiego, odbudowuje swoje dawne naukowe kontakty z Polską Akademią Nauk w Krakowie. Również Biblioteka Narodowa udziela pomocy instytucji określonej mianem ważnego ośrodka kultury polskiej w stolicy Francji. Jej siedziba została poddana generalnemu remontowi, a ponieważ środki przeznaczone na prowadzenie biblioteki zostały drastycznie ograniczone, zawieszono działalność Biblioteki Polskiej do czasu zakończenia prac remontowych.

Ostatnio wielu ukraińskich kolegów z Kijowa, którzy dowiedzieli się o smutnym losie książek i archiwów z Biblioteki Petlury na terenie Związku Radzieckiego, zgłosiło gotowość udzielenia pomocy tej bibliotece w Paryżu w odzyskaniu jej przemieszczonych zbiorów, które nadal pozostają w magazynach na terenie dawnego ZSRR. Rodzi się jednakże pytanie, czy społeczność ukraińska na

⁹⁵ Zespoły RZIA (patrz przypis 77). Jedną z autorek, Tatiana F. Pavlova, udostępniła mi wykaz i umożliwiła mi dostęp do źródeł w archiwum nadal znanym pod nazwą CGAOR SSSR.

emigracji w Paryżu dysponuje odpowiednimi środkami pozwalającymi na odtworzenie i przechowywanie tychże bibliotecznych i archiwalnych materiałów oraz czy posiada odpowiedni magazyn w Paryżu, który można przeznaczyć na ich zgromadzenie.

Obecnie przynajmniej kilku rosyjskich kolegów rozumie znaczenie Biblioteki Turgieniewa w Paryżu i chce pomóc w odzyskaniu jej utraconych kolekcji. 118 książek przeniesionych z GOPB w Moskwie jest dobrym przykładem, podobnie jak apel dyrektora Moskiewskiej Biblioteki Historycznej w sprawie konieczności zwrotu do Paryża wszystkich książek z Biblioteki Turgieniewa, które znalazły się na terytorium byłego Związku Radzieckiego. Nawet jeżeli jej obecne skromne warunki nie przypominają wspaniałej przeszłości, to jeśli gesty dobrej woli miałyby przynieść więcej zwrotów, sympatycy biblioteki w Paryżu są przekonani, że będą w stanie znaleźć odpowiednie na ten cel pomieszczenia. W epoce poradzieckiej wspomniane słowiańskie emigracyjne biblioteki nie mogą przetrwać tragicznego rozproszenia z okresu II wojny światowej bez silnych kulturalnych więzi i wsparcia ze strony ojczyzny. Biblioteki te potrzebują także wsparcia ze strony aktywnej społeczności emigracyjnej w Paryżu, takiej, jaka istniała przed wybuchem II wojny światowej, a której intelektualnym centrum były biblioteki. Z chwilą gdy biblioteki przekształciłyby się w ośrodek znany z bibliotecznych zbiorów, zyskałyby większe możliwości utrzymywania kontaktów z emigracyjnymi społecznościami we Francji. Dzisiaj chcą być pewne, że mogą skorzystać ze znacznej pomocy rządu francuskiego, choćby takiej, jaką Biblioteka Turgieniewa otrzymywała ze strony władz municypalnych przed II wojną światową.

Półwiecze zaprzeczania, że tysiące książek z Biblioteki Turgieniewa było faktycznie przechowywanych w byłej Państwowej Bibliotece ZSRR im. Lenina oraz „nieistnienie” dokumentacji przewozowej „zdobyczej kompensaty” — były częścią radzieckich działań maskujących tragiczny powojenny los paryskich bibliotek. Dlaczego książki z Biblioteki Petlury, odnalezione w Mińsku, miały być zwrócone do Kijowa, a nie do Paryża? Albo dlaczego książki z pieczęciami własnościowymi Biblioteki Turgieniewa w Paryżu przywiezione z nazistowskim łupem wojennym do Mińska ze Śląska miały być przekazane do Orel, a nie do Paryża? Wiemy, dlaczego w latach 50. władze radzieckie chciały, ażeby źródła do dziejów polskiego ruchu rewolucyjnego zwrócono raczej do Warszawy niż Paryża. Ale obecnie bardzo trudno zdecydować, czy skarby te albo ich część powinna czy też nie pozostać w Warszawie. Problem ten musi zostać rozwiązany przez społeczność emigracyjną wspólnie ze specjalistami z ojczyzny. Z pewnością nie będzie wielu argumentów za ich powrotem do Paryża, nim nie zostaną ukończone prace renowacyjne i stworzone odpowiednie warunki przechowywania polskich skarbów, utraconych na rzecz nazistów, a sama biblioteka nie zacznie pełnić roli żywotnego ośrodka kultury polskiej za granicą. Jeśli książki te pozostaną w Warszawie, wymagać będą kompletnego skatalogowania (z oznaczeniem ich proveniencji), staną się zatem powszechnie dostępne.

Wielu emigrantów woli widzieć swoje biblioteki i materiały archiwalne, wcześniej przechowywane na emigracji, zgromadzone w archiwach w ojczyźnie

— ponieważ Ukraina odzyskała niezależność, a Rosyjska Federacja nie jest już częścią Związku Radzieckiego. Decyzje takie powinny być rezultatem ich wyboru. Jednakże tak długo, jak istnieje społeczność emigracyjna w Paryżu, jej siła i żywotność razem z kulturalnym dziedzictwem może być ważna dla Rosji oraz niezależnego narodu ukraińskiego. Sam Petlura jeszcze przed zamachem w Paryżu oświadczył z wiarą, że silna biblioteka i ośrodek kultury są niezbędne dla społeczności emigracyjnej.

Około 30% przedwojennych zbiorów bibliotecznych, pochodzących z Biblioteki Polskiej i związanego z nią Muzeum Mickiewicza, powróciło do domu z wojennej podróży. Kolejne 30% pozostaje w Warszawie, chociaż ich pozycja jako „depozytu” sprawiła, że są nieskatalogowane i dlatego nieudostępniane publicznie. Nadal nie można doliczyć się połowy z 65 000 woluminów przekazanych przez ZSRR Polsce w 1955 r. Polska zrozumiała wagę i znaczenie biblioteki paryskiej z chwilą, gdy zwracała jej odnalezione wkrótce po wojnie, w 1947 r., książki i zaczęła udzielać profesjonalnej pomocy bibliotecznej w 1992 r. Biblioteka Narodowa współpracuje w wydawaniu czasopism naukowych i serii katalogów rękopisów, ponadto przygotowała w latach 1994–1995 wystawę poświęconą bibliotece paryskiej. Co oczywiście, Biblioteka Polska w Paryżu zachowuje pełną niezależność i powstrzymuje wszelkie próby politycznej i kulturalnej kontroli z Warszawy⁹⁶. Biblioteka Polska jest najstarszą, najbogatszą w zbiory i najbardziej wspieraną z trzech omawianych. Mimo że aktualnie jest zamknięta z powodu renowacji swojej historycznej siedziby na Ile-St-Louis, to nadal pozostaje przykładem dla pozostałych dwóch bibliotek w zakresie kontaktów z ojczyzną.

Na przyjęciu w hotelu De Ville z okazji 125. rocznicy utworzenia Biblioteki Turgieniewa burmistrz Paryża Jean Tiberi potwierdził przyjęcie w darze 500 niedawno opublikowanych rosyjskich książek z rąk burmistrza Moskwy, Jurija Łużkowa. Te nowe książki zostały należycie ocenione przez bibliotekę i wystawione w stolicy Francji. Jednakże delegacja rosyjska nie potrafiła przekazać ani jednego symbolicznego woluminu oznaczonego przedwojenną pieczęcią własnościową Biblioteki Turgieniewa. W trakcie tego spotkania przedstawiciel Rosyjskiej Biblioteki Państwowej ujawnił po raz pierwszy fakt, że 3400 książek z pieczęciami Biblioteki Turgieniewa zidentyfikowano w zbiorach byłej GBL (wcześniej negowano istnienie tych zbiorów). Rok później, wiosną 2002 r., liczba ta wzrosła z 8000 do 10 000 woluminów. RGB z poparciem Ministerstwa Kultury opracowuje elektroniczny katalog zawierający szczegóły dotyczące zbiorów pochodzących z biblioteki paryskiej. W latach 80. GPIB opracowało katalog kartkowy swoich zbiorów pochodzących z Biblioteki Polskiej w Paryżu, przed ich „zwróceniem” do War-

⁹⁶ Patrz: seria wydawnicza *Akta Towarzystwa Historyczno-Literackiego w Paryżu*, Paryż 1991–2000, t. 1–5; oraz seria katalogów rękopisów wspomniana w przypisie 7. Sprawozdania roczne w kolejnych tomach *Akt* podają szczegóły odnośnie pomocy bibliotecznych dostępnych w Bibliotece Narodowej, w tym wykazy archiwów, informacja o wydawnictwach, mikrofilmach i konserwacji. Patrz także: broszura dotycząca wystawy przygotowanej przez Ewę Markiewicz, op. cit.

szawy. Katalog ten zaginął, podobnie jak ten opracowany przez PuSte podczas wojny, a książki z Paryża zwrócone do Warszawy nie posiadają żadnego katalogu.

W rok po obchodach rocznicowych 118 ksiązek z GOPB, które odnaleziono w Polsce, zostało formalnie przekazanych do Biblioteki Turgeniewa podczas ceremonii zorganizowanej w Moskwie 12 II 2002 r. W przekazaniu uczestniczył pierwszy zastępcza ministra spraw zagranicznych Rosyjskiej Federacji Aleksander Awdiejew (obecnie ambasador rosyjski w Paryżu), podkreślając fakt, że rozproszone skarby kultury „powinny powrócić do ich prawnych właścicieli”. Niemniej upłynął prawie rok, nim tych 118 ksiązek faktycznie powróciło do Paryża.

Ironią jest to, że w latach 80. wspomniane 118 ksiązek mogło być wywiezionych zgodnie z aktualnym prawodawstwem Federacji Rosyjskiej bez zgody Dumy bądź nowej Rady Restytucyjnej, ponieważ były „darem” PZPR dla KPZR. Ironią jest także to, że była biblioteka KPZR (GOPB) w Moskwie wykonała pierwszą powojenną restytucję, po II wojnie światowej, do paryskiej biblioteki.

Możemy jedynie mieć nadzieję, że ten symboliczny „gest dobrej woli” stanie się przykładem dla innych bibliotek oraz innych politycznych i kulturalnych liderów „nowej” Rosji i innych byłych republik radzieckich. Czy obecnie, w nowym stuleciu, ponad 60 lat po pierwszej konfiskacie, nie nadszedł właściwy czas, ażeby pozostałe zaginione książki i archiwa z trzech paryskich słowiańskich bibliotek powróciły do domu?

Tłum. z j. ang. *Violetta Urbaniak*

Patricia Kennedy Grimsted, *Twice robbed and still far away from the homeland. The history of three Slavonic libraries taken over by the Nazis in Paris*. The article presents the history of three Slavonic libraries from Paris – Turgeniev Library, Ukrainian Library and Polish Library – which in the beginning of the World War II were confiscated by the Nazis, and then plundered again and taken away to the USSR. The said libraries constitute merely a slight percentage of great European cultural heritage scattered during the war whose components, referred to as „seized” (as is the case in Russia) in the form of books and archives preserved in the territory of the former USSR and East Europe have not yet been identified and returned to their pre-war roots. New discoveries on their history show how it came to war and post-war pillage and, subsequently, to the scattering of national cultural values; they also explain why so many books have not returned to their seats after the war.

The Turgeniev Library was established on the initiative of the Russian revolutionary German A. Lopatin with the support of Ivan Turgeniev and some liberal activists who at that time emigrated to the capital of France. The library provided services to the generations of Russian emigrants in Paris, including Lenin before 1917 revolution, and later to Pavel Milukov. Several months after the German invasion on France in 1940, the whole library was confiscated and transferred to Germany. Its collections, after the take over by the Soviets in 1945 were partly destroyed or partly scattered all over the territory of the former USSR. It was only recently that Russian librarians are ready to acknowledge those facts and identify books sealed with the property signs of the Turgeniev Library which they received after the war as a considerable part of the cargo estimated as 11 million books transferred to the USSR.

The Ukrainian Library was established in 1927 to commemorate the person of Semen Petlura after the attempt in Paris on May 26, 1926 (many suspected the interference of the Soviet authorities) and played the role of a Ukrainian centre of political and cultural life between the wars. The library and its archives, just like its Russian equivalent, was first plundered by the Nazis and then by the Russians. Only the few

were aware that a part of the book collection and the archives of the library plundered by the Nazis was scattered in Moscow, Minsk and Kiev. Nothing was returned from Moscow to Paris.

The Polish Library, the oldest and largest of those named above, was established in 1838 by the leaders of the Great Emigration including prince Adam Czartoryski after the November uprising was defeated by the Russians. The library was moved to its present seat at Quai d'Oirleans in 1853, ten years before the January uprising whose defeat brought to French capital another wave of emigrants and refugees. The library, with its collections was permanently enriched with rare books and manuscripts, turned together with the Mickiewicz Museum into the main Polish cultural centre in Paris preserving precious treasures of the exiles from the homeland. The adherents of the library were able to evacuate a part of those treasures and catalogues on the eve of the German invasion. Yet in 1940, the remaining holdings (some 130,000 volumes) were robbed in whole by the Nazi invaders, prior to the same fate of their sister institutions – the Russian and the Ukrainian libraries. The part of the collection placed in Silesia about the end of the war was recovered by Polish authorities, and then some 45,000 volumes returned from Warsaw to Paris. Documentation made available recently shows that a more meaningful part of the holdings was found by the Russians in the area of Saxony and transported to Russia. The majority of those books were „returned” to Poland in 1950 where they still remain in Warsaw. Yet, the Polish Library is the only one of the three which after the war regained a considerable number of books of their pre-war collection (about 1/3).

The identification of the provenience of archival and library collections seized and transferred to the USSR after the war is difficult since almost all non-German books and archives, apart from those from East Europe, were first purged by different Nazi agencies in the beginning of the war. Taken away from the declared political and ideological enemy, they were next taken over by Soviet authorities about the end of the war. The analysis of the materials robbed and the identification of different Nazi and Soviet agencies responsible for the pillage (including archival deposits of Nazi agencies available recently) allows to assess their origin and ways of migration, as well as to provide new data on the disappearing or scattering parts thereof.

Since the fall of the Soviet Union, the attempts to recover archival collections held in Russia have been more efficient as the same efforts taken in regard to library collections. During a decade, starting from 1991, only two restitutions of library collections took place from the territory of Russia, and both to the Netherlands in 1992. The first one covered 600 Dutch books from the Russian Library of Foreign Literature (VGBIL), while the second – the collection of the European socialist literature from the former Institute of Marxism and Leninism (at present GOPB). Until January 2001, when the colloquium on the occasion of the 125th anniversary of the Turgeniev Library was held, only one of 100,000 books robbed by the Nazis (then taken over by the Soviets) returned from war to its home in Paris, and that quite incidentally. That was the Dutch edition of the New Testament of 1885 with the seal of the Turgeniev Library. In 1992, the volume was returned to Amsterdam together with the collection returned by the Lenin Library in Moscow, and then Dutch librarians transferred the book to Paris.

Numerous international agreements and resolutions, including those of the UNO and UNESCO and of the International Council on Archives, call for returning of the displaced cultural heritage to the countries of its origin. One of the conditions accepted by Russia joining the Council of Europe in 1996 encouraged the member states to return the cultural property, particularly the archives. Unfortunately, those international legal instruments have not yet contributed to the homecoming of many of the „seized” book and archives which have still been away from their homeland.

Patricia Kennedy Grimsted, *Deux fois raflées et encore éloignées de la patrie. L'histoire des trois bibliothèques slaves enlevées par les nazis à Paris*. L'article présente l'histoire de trois bibliothèques slaves de Paris – la Bibliothèque Turgeniew, la Bibliothèque ukrainienne et la Bibliothèque polonaise – qui au début de la 2e guerre mondiale ont été confisquées par les nazis et qui, ensuite, l'ont été encore une fois et emportées en Union Soviétique. Les bibliothèques susnommées constituent une partie évidemment modeste du grand héritage culturel européen, qui a été dispersé pendant la guerre, et dont les éléments ou les „dépouilles” (comme on les qualifie en Russie), sous la

forme de livres et d'archives gardés sur les territoires de l'ancienne Union Soviétique et d'Europe Orientale, pas encore identifiés ni restitués à leurs sièges d'avant-guerre. Les nouvelles découvertes historiques éclairent les pratiques des rafles et maraudages pendant la guerre et après la guerre qui ont conduit à la dispersion des biens culturels nationaux. Cela explique pourquoi, après la guerre, tant de livres n'ont pas encore été restitués à leur siège d'origine.

La bibliothèque Turgieniew a été créée à l'initiative du révolutionnaire russe German A. Łopatin avec le soutien d'Iwan Turgieniew et de quelques libéraux actifs émigrés dans la capitale de la France. Elle était utilisée par les générations de Russes exilés et les émigrés à Paris, parmi lesquels Włodzimierz Lenin avant la Révolution de 1917 et, plus tard, Paweł Milukow. Quelques mois après l'invasion allemande de la France en 1940, la totalité de la bibliothèque a été confisquée et transportée en Allemagne. Ses collections, après interception en 1945 par les Soviétiques, partiellement délabrées, ont été dispersées dans tout le territoire de l'ancienne URSS. Ce n'est que très récemment que les bibliothèques de prêt russes n'ont admis ces faits et identifiés les livres portant des cachets de la Bibliothèque Turgieniew, reçus après la guerre et faisant partie d'une masse considérable de 11 000 000 livres, „considérés comme prises de guerre” et transportés en URSS.

La bibliothèque ukrainienne a été créée en 1927 pour commémorer le personnage de Semen Petlura, après l'organisation à Paris, le 26 mai 1926, d'un attentat où il a laissé la vie (beaucoup ont soupçonné la complicité des autorités soviétiques). Cette bibliothèque a rempli le rôle de centre politique et culturel ukrainien dans la période de l'entre-deux-guerres. La bibliothèque avec ses archives, de même que homologue russe, a été raflée – d'abord par les nazis, et ensuite par Russes. Peu de gens se sont rendus compte qu'une partie de la bibliothèque et des ses archives raflés par les nazis a été éparpillée sur les territoires de Moscou, de Mińsk et de Kiev. L'ancienne URSS n'a rien restitué à Paris.

La bibliothèque polonaise la plus ancienne et plus grande que celles déjà nommées, a été instituée en 1838 par les chefs de la Grande Emigration, parmi lesquels par exemple le prince Adam Czartoryski, après l'écrasement du Soulèvement de Novembre par les autorités russes. La bibliothèque a transféré son siège, à l'endroit qu'elle occupe aujourd'hui, près du Quai d'Orléans en 1853, dix ans avant l'Insurrection de janvier (1863), dont l'échec a poussé vers la capitale de la France la vague suivante d'émigrés et de réfugiés. La bibliothèque, constamment enrichie de livres rares et de manuscrits, et le Musée Mickiewicz se sont épanouis comme les principaux centres culturels polonais de Paris, gardiens des précieux trésors des exilés de la patrie. Les amateurs de la bibliothèque ont pu évacuer une partie de ses trésors et des catalogues à la veille de l'invasion allemande. Néanmoins, en 1940, les collections restantes (plus de 130 000 volumes) ont été entièrement raflées par les envahisseurs nazis qui ont réservé un sort semblable aux Instituts frères – russe et ukrainien. Une partie des collections de la bibliothèque qui se trouvait en Silésie à la fin de la guerre a été récupérée par les autorités polonaises, avant que Varsovie ne restitue à Paris environ 45 000 volumes en 1947. Accessible depuis peu, la documentation indique qu'une partie considérable des collections a été retrouvée par les Russes en Saxe et transportée à Moscou. La majorité de ces livres „ont été rendus” à la Pologne en 1950, mais sont restés à Varsovie. Néanmoins, la Bibliothèque polonaise est la seule des trois à avoir récupéré après la guerre une quantité respectable de livres de ses collections d'avant-guerre (environ 1/3).

L'identification de la provenance des fonds d'archives et de bibliothèques raflés et transportés après la 2e guerre mondiale en Union Soviétique est difficile à faire parce que quasiment tous les livres et les archives non-allemands raflés, autres que ceux d'Europe orientale, ont d'abord été exploitées par les différentes agences nazies au début de la guerre. Repris aux ennemis politiques et idéologiques nazis, ils ont ensuite été saisis par les autorités soviétiques à la fin de la guerre. L'analyse des matériaux raflés et l'identification respective des agences nazis et soviétiques responsables du maraudage (seules ont été rendus accessibles récemment les fonds d'archives des agences nazies) permet de déterminer leur origine et les chemins migratoires; elle fournit également des données nouvelles dans la question de la disparition ou de la dispersion d'une partie des documents.

Au moment de l'effondrement de l'Union Soviétique, les demandes de retour de collections d'archives en provenance de Russie rencontrent plus de succès que les actions analogues entreprises pour les collections de bibliothèques. Dans le courant de la décennie qui commence en 1991, ont eu lieu

uniquement deux restitutions de collections de bibliothèque à partir du territoire de la Russie, les deux aux Pays-Bas en 1992. La première comprenait 600 livres hollandais de la Bibliothèque Russe de Littérature Etrangère (VGBIL), et la seconde collection de Littérature Socialiste Européenne à l'ancienne bibliothèque de l'Institut Marxiste-Léniniste (à présent GOPB). En janvier 2001, pendant un colloque à l'occasion du 125e anniversaire de la création de la Bibliothèque Turgieniew, seulement un sur les 100 000 livres volés par les nazis (et emmenés ensuite par les Soviétiques) est revenu de guerre à sa maison parisienne, et cela de manière entièrement fortuite. Il s'agit d'une édition hollandaise du Nouveau Testament de 1885, timbrée du cachet de la Bibliothèque Turgieniew, retournée en 1992 à Amsterdam avec les collections rendues par la VGBIL de Moscou; les bibliothécaires hollandais ont ensuite transmis cet ouvrage à Paris

Les nombreux accords internationaux et autres résolutions, dont ceux de l'ONU, de l'UNESCO et du Conseil International des Archives (CIA) appellent à restituer les héritages culturels aux pays auxquels ils appartenaient à l'origine avant d'être déplacés. Une des conditions admises par la Russie en 1996, au moment d'entrer au Conseil de l'Europe, appelait les Etats membres à restituer à leurs propriétaires les biens culturels et particulièrement les archives. Mais malheureusement, ces instruments internationaux légaux n'ont pas encore aidé de nombreuses „dépouilles”, livres et archives, à retrouver le chemin de la maison, et elles restent toujours „loin de la patrie”.

Патриция Кеннеди Гримстед, *Дважды украденные и все время далеко от родины. Судьба трех славянских библиотек перенятых нацистами в Париже.* Статья представляет судьбу трех славянских библиотек в Париже – Библиотеки Тургенева, Украинской Библиотеки и Польской Библиотеки – которые в начале второй мировой войны конфисковали нацисты, и которые затем были ограблены вторично и вывезены в Советский Союз. Упомянутые библиотеки представляют собой только небольшой процент огромного европейского культурного наследия, которое рассеялось во время войны, и элементы которого или „трофейные материалы” (как их определяют в России) в виде книг и архивов хранятся на территории бывшего Советского Союза и Восточной Европы и еще не были идентифицированы и возвращены в свои довоенные местонахождения. Новые открытия относительно их судьбы указывают как происходили военные и послевоенные грабежи, и что привело в результате к разрозненности национальных культурных ценностей, а также помогают выяснить, почему после войны столь многие книги все же не вернулись в прежние хранилища.

Библиотека Тургенева была образована по инициативе российского революционера Германа А. Лопатина в сотрудничестве с Иваном А. Тургеневым и несколькими либеральными деятелями, проживавшими в то время в эмиграции в столицы Франции. Она служила поколениям российских изгнанных и эмигрантов в Париже, в том числе также Владимиру И. Леину перед революцией 1917 г., а позже Павлу Милокову. Несколько месяцев после немецкого вторжения во Францию в 1940 г. целую библиотеку конфисковали и перевезли в Германию. Ее фонды после перенятия их в 1945 г. советской стороной, частично были уничтожены, частично разрознены по всей территории Советского Союза. Только в последнее время российские библиотекари готовы признать этот факт, а также идентифицировать книги со штампами Библиотеки Тургенева, которые они получили после войны как значительную часть груза оцениваемого в 11.000.000 «трофейных» книг привезенных в СССР.

Украинская библиотека была образована в 1927 г. для увековечения Симона Петлюры, после покушения на его жизнь 26 мая 1926 г. в Париже (многие подозревали в этом соучастие советской власти) и выполняла роль украинского политического и культурного центра в межвоенный период. Эта библиотека вместе со своим архивом, подобно российской, была разграблена – сначала нацистами, а затем россиянами. Немногие отдавали себе отчет в том, что часть книжного и архивного фонда библиотеки, украденная нацистами оставалась распыленной на территории осквы, Минска и Киева. Из бывшего СССР ничто не было возвращено в Париж.

Польская библиотека, самая старая и крупная среди вышеупомянутых, была образована в 1838 г. вождями Большой эмиграции, в том м. пр. князем Адамом Чарториским, после подавления польского восстания 1831 г. Библиотеку перенесли в актуальное ее местонахождение по улице Quai d'Orléans в 1835 г., на десять лет до следующего восстания в 1863 г., падение которого привело в столицу Франции очередную волну эмигрантов и беженцев. Библиотека, книжный фонд которой постоянно пополнялся редкими книгами и рукописями, и Музей Мицкевича превратились в главные польские центры культуры в Париже, хранящие ценные сокровища изгнанников из родины. Почитателям Библиотеки удалось эвакуировать часть этих ценностей и каталогов накануне немецкого вторжения. Однако в 1940 г. оставшиеся собрания (свыше 130.000 томов) были полностью украдены нацистскими захватчиками, опережая тем же подобную судьбу русской и украинской библиотек. Часть собраний, которая в конце войны оказалось, в Силезии, была польскими властями получена обратно, и затем около 45.000 томов было возвращено в 1947 г. из Варшавы в Париж. Доступная в последнее время документация показывает, что значительная часть фондов была выявлена Россией на территории Саксонии и перевезена в Москву. Большинство этих книг было „возвращено” Польше в 1950 г., однако эти материалы все время остаются в Варшаве. Тем не менее Польская библиотека является единственной из трех, которая получила обратно значительную долю книг своих довоенных собраний (около 1/3).

Установление происхождения архивных и библиотечных фондов перенятых и перевезенных после второй мировой войны в Советский Союз является сложной задачей, в силу того что почти все немемецки заграбленные собрания книг и архивных материалов, кроме тех из Восточной Европы, были опустошены разными нацистскими агентствами в начале войны. Украденные у решительных политических и идейных врагов нацистского режима, затем они были переняты в конце войны советской властью. Анализ заграбленных материалов, а также идентификация отдельных нацистских и советских агентств, отвечавших за грабеж (в том и с недавних пор доступные архивные фонды самих нацистских агентств) позволяет уставить их происхождение и пути миграции, а также доставляет новые данные по вопросу исчезновения или распыленности их частей.

С момента падения Советского Союза попытки получения обратно архивные собрания из России являются более успешными чем подобные инициативы предпринимаемые по отношению к библиотечным собраниям. За десять лет, начиная с 1991 г., произошли две реституции библиотечных собраний из территории России, обе в Голландию в 1992 г. Первая охватывала 600 голландских книг из Всероссийской государственной библиотеки иностранной литературы (ВГБИЛ), вторая – коллекцию европейской социалистической литературы из бывшей библиотеки Института Марксизма-Ленинизма (сегодня Государственная общественно-политическая библиотека – ГОПБ). До января 2001 г., т.е. до момента, когда состоялся colloquium по случаю 125-летия Библиотеки Тургенева, только лишь одна из 100.000 книг, заграбленных нацистами (а затем перенятных советской стороной) вернулась из войны в свой дом в Париже, и то кстати случайно. Восходящий к 1885 г. Новый Завет на голландском языке со штемпелью Библиотеки Тургенева, был возвращен в 1992 г. в Амстердам вместе с собраниями ВГБИЛ в Москве, а затем голландские библиотекари передали его в Париж.

Многие международные договоры и резолюции, в том числе и ООН и ЮНЕСКО, а также Международного совета архивов (МСА) призывают к возвращению перемещенного культурного наследия в страны их происхождения. Одно из условий принятых Россией в 1996 г., в момент вступления в Совет Европы, призывало страны-члены к возвращению собственности в виде культурных ценностей, особенно архивных документов. К сожалению эти международные юридические инструменты не помогли пока вернуться домой многим „трофейным” книгам и архивным документам, которые все время остаются „далеко от родины”.